

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕТНІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПЛЕМЕН СКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОСУЛЬСЬКО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

В останній час намітилися певні зрушення у вивченні етнічної карти племен, які жили на півдні Європейської частини СРСР в період раннього залізного віку. При розробці цих питань застосовується метод вивчення локальних груп культури скіфського типу та культур, які їх в цей час оточували, в поєднанні з вивченням попередніх і наступних ланок та з'ясуванням джерел походження культури цих племен в пам'ятках попередньої доби пізньої бронзи. Такий підхід до вивчення археологічних матеріалів за культурно-територіальними «горизонталями» та ретроспективно — за культурно-хронологічними «вертикалями» дозволяє з'ясувати історію окремих народностей протягом тривалого періоду — від межі нашої ери до епохи пізньої і навіть середньої бронзи.

Статична карта археологічних культур набуває історичної рухливості і мінливості. У ряді випадків можна простежити періоди найбільших відмінностей і розходжень у вихідних ланках генетичних рядів, визначити напрямок наступних змін і обумовленість їх процесами внутрішнього розвитку, а також різними зовнішніми факторами.

Природно, що картина послідовного розвитку і взаємовпливів різних археологічних культур дістає своє конкретне етнічне розкриття лише в тих випадках, коли вдається достатньо переконливо зв'язати ці дані з історично визначеним етносом або ж з висновками і спостереженнями порівняльно-історичного мовознавства.

Незважаючи на численні лакуни і неясності та наявність спірних питань, тепер вже є деяка можливість скласти певне уявлення про культурно-етнічну карту Північного Причорномор'я в скіфську добу.

Загальновизнано, що власне скіфські, іраномовні племена, які займали панівне становище в причорноморській Скіфії в VI—IV ст. до н. е., жили в степах від Дону до Дунаю, включаючи степовий Крим. Існує думка про те, що генетичним попередником степових скіфів у добу пізньої бронзи була одна з груп зрубної культури.

Г. І. Мелюкова переконливо довела, що на захід від Дністра, на території лісостепової та степової Молдавії, жили племена фракомовної групи, південна частина яких в VI—IV ст. до н. е. входила в географічні межі Скіфії, тобто знаходилася в політичній залежності від власне скіфів¹.

¹ А. И. Мелюкова, Памятники эпохи поздней бронзы и скифского периода в степном Поднестровье, Доклад на XI конференции Института археологии АН УССР, 1962, Научный архив ИА АН УССР.

Послідовна лінія розвитку місцевих культур від доби бронзи до кінця скіфського часу ускладнена тут проникненням різних зовнішніх впливів — західних дунайсько-гальштатських культур та східних культур степової і лісостепової смуг Північного Причорномор'я². Проте вона дозволяє простежити шлях від доби пізньої бронзи до культури історичних гетів і даків.

У Правобережному лісостепу вдалося намітити безперервну лінію етногенезу від доби бронзи (кінець II тисячоліття до н. е.) до початку нашої ери. Спадковість культур до часу історично засвідчених слов'ян, а також зіставлення висновків археології з даними лінгвістики дозволяють вбачати в цій території одну з основних областей найдавнішого розселення слов'янства³.

У VI—IV ст. до н. е. племена Правобережного лісостепу відчули на собі сильний вплив скіфської культури. Південно-східна частина їх (від Бугу до Дніпра) найімовірніше увійшла до складу політичного об'єднання Скіфії під ім'ям скіфів-орачів.

Область Верхнього Побужжя та Подністров'я (територія західних областей України) виступає як область контакту між правобережно-середньодніпровськими племенами і фракеровими племенами карпато-дунайської групи⁴. Скіфський вплив, як свідчать пам'ятки цієї території, був тут короткочаснішим і слабшим. За своїм походженням ці племена пов'язані з тією ж культурою білогрудівсько-чорноліського типу, що й племена Правобережного лісостепу.

Г. Т. Ковпаненко довела, що в VII ст. до н. е., в період пізнього чорнолісся, частина населення з Києво-Черкаського Правобережжя пересунулась на лівий берег Дніпра, в басейн середньої течії р. Ворскли⁵. За етнічною приналежністю ворсклинська група має ту ж основу, що й правобережні племена.

Що ж до милоградської культури, яка займає Правобережне полісся на північ від Прип'яті, басейн Сожа на Лівобережжі і частково контактує з скіфською правобережною культурою в північній частині Лісостепу та на Волині, то, як показали, лінгвістичні дослідження⁶, вона співпадає з зоною суцільної балтійської топоніміки. Встановлено, що ця культура порівняно рано асимілюється зарубинецькими племенами, які просувалися з півдня і в яких вбачають стародавніх слов'ян.

Балтійська топоніміка з певною домішкою волзько-фінського елемента поширена на Лівобережному поліссі на північ від р. Сейму. Очевидно, в одному з цих двох напрямків буде розв'язане питання про етнічну приналежність племен юхнівської культури. В верхів'ях Сейму юхнівські племена стикалися з західною гілкою племен дьяківської культури верхів'я Оки.

За Доном жили іраномовні сарматські племена, північними сусідами котрих були фінно-угорські племена дьяково-городецької культури. Воронежська група скіфських пам'яток виявляє найраніші сліди контакту скіфської та сарматської культур.

Сіндо-меотські племена Кубанської низовини і Тамані належали до іберо-кавказької групи, таврські племена гірського Криму були су-

² А. И. Мелюкова, Исследование памятников предскифской и скифской эпох в лесостепной Молдавии, Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики, Кишинев, 1960, стор. 129.

³ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 228 і далі.

⁴ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, № 64, М., 1958, стор. 6 і далі.

⁵ Г. Т. Ковпаненко, Племена скифского периода на Ворскле, Автореферат кандидатской диссертации, М., 1963, стор. 7, 8.

⁶ В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962, стор. 154 і далі.

сідами скіфів з півдня та південного сходу. Щодо таврів, то О. М. Лесков висловив припущення, що за своїм походженням вони тяжіють до племен Західного Кавказу⁷.

Одним з нез'ясованих залишається питання про етнічну приналежність племен скіфської культури, які жили на Лівобережжі в Посульсько-Донецькому лісостепу. В літературі з цього питання є лише окремі здогадки і побіжно висловлені міркування, які не базуються на спеціальному розгляді усїєї сукупності даних.

Все це знаходиться у повній невідповідності з численним археологічним матеріалом і ступенем його вивченості.

При розгляді питання про етнічні зв'язки племен Посульсько-Донецького лісостепу слід виходити з таких принципово важливих положень:

1. Скіфська культура не має тут генетичних зв'язків з місцевою попередньою культурою бронзової доби, представлену пам'ятками бондарихінського типу⁸.

2. Скіфська культура з'являється на цій території у готових, складених формах в зв'язку з приходом сюди нових груп населення.

3. Проникнення це було раптовим, широким і масовим і відбувалося десь близько середини VI ст. до н. е. Цікаво відзначити, що переважна більшість курганів Посулля (не менше 2/3) відносяться до середини — другої половини VI ст. до н. е.

В цьому відношенні перехід від доскіфського до наступного — скіфського часу в Посульсько-Донецькому лісостепу різко несхожий на аналогічний процес на Правобережжі, де починаючи з кінця VII ст. до н. е. спостерігається спочатку поступове, а потім все більш інтенсивне проникнення скіфських елементів в місцеву культуру. Цей процес мав тут вигляд засвоєння місцевим населенням різних елементів скіфської культури в результаті зміни політичної обстановки, але в його побуті і звичаях залишилося багато рис спадковості від попереднього, доскіфського періоду. Особливо чітко вони простежуються в кераміці та обряді поховання.

На території Лівобережжя ми бачимо різку і раптову зміну культур з відтисненням місцевих племен, які жили тут в передскіфський час, в область Полісся, на північ, у верхів'я Сейму і на Десну.

Прийшлий характер скіфської культури Посульсько-Донецької групи і появу її тут близько середини VI ст. до н. е., очевидно, заперечувати немає підстав.

Для вирішення питання про етнічну приналежність населення цієї групи головного значення набуває встановлення факту, з яким населенням кінця VII—початку IV ст. до н. е. воно може бути пов'язане за своїм походженням.

В період, який передував тут появі пам'яток скіфського типу, скіфська культура відома в межах двох територій: 1) на півдні — в азово-чорноморських степах, на Кубані, а також на Кавказі; 2) в Правобережному лісостепу і пов'язаних з ним пам'ятках Поворскля.

Отже, в рішенні цього питання можливими є два тлумачення: або населення Посульсько-Донецької групи прийшло з Лісостепоного правобережжя безпосередньо чи через басейн Ворскли, що в даному випадку не є таким вже істотним, або ж з півдня, з території, з якою пов'язано поширення скіфської культури в Північному Причорномор'ї в цілому.

Цілком очевидно, що в кожному з цих випадків вирішення пи-

⁷ А. М. Лесков, Таврская культура в горном Крыму, Автореферат кандидатской диссертации, М., 1961, стор. 10—12.

⁸ В. А. Ильинская, Бондарихинская культура бронзового века, СА, 1960, № 1, стор. 26 і далі.

тання про етнічну приналежність населення території, яка нас цікавить, буде різним. В першому випадку ми матимемо право говорити про однокультурність і одноетнічність усіх племен Середньодніпровського лісостепу, як це вважає І. І. Ляпушкін⁹, і питання про етнос населення цієї групи буде вирішуватися в залежності від того, як це буде встановлено для Правобережжя. В іншому разі доведеться визнати, що в скіфський час племена Правобережного і Лівобережного лісостепу протистояли одне одному, як два різних народи, з яких останній був етнічно пов'язаний з населенням степової Скіфії.

Очевидно, при вирішенні цього питання слід спеціально розглянути пам'ятки обох названих груп в період, що безпосередньо передуює переселенню, і оцінити, яка з них найбільш відповідає пам'яткам Сули і Сіверського Дінця.

У VIII—VII ст. до н. е. в південно-східній частині степової смуги Північного Причорномор'я була поширена культура раних кочівників, виділена О. О. Ессеном за групою речей з Новочеркаського скарбу¹⁰. Вона представлена похованнями кінних воїнів. Основна кількість виділених О. О. Ессеном пам'яток зосереджена на території Нижнього Дону та Північного Кавказу. Проте знахідки останніх років (курган Гіреєва Могила, курган в околицях Сімферополя, поховання біля с. Бутенки на Ворсклі, курган біля с. Носачево на Черкащині), а також уточнення датувань та культурної приналежності раних відомих пам'яток (кургани біля сіл Камишеваха, Чорногорівка, Мала Цимбалка) дозволили значно розширити ареал цієї культури.

Десь у другій половині VII ст. до н. е. культура групи Новочеркаського скарбу змінюється пам'ятками скіфської культури келермеського типу, ряд елементів якої є прямим і безпосереднім продовженням першої. Серед них — стременоподібні (а частково — і кобанські) вудила, хрестоподібні бляхи кінської вуздечки, прикрашені солярними знаками, залізні мечі з брусковидними навершьями, своєрідні типи бронзових, залізних і кістяних наконечників стріл, залізні наконечники списів, бронзові вотивні сокирки-скіпетри, шумуючі навершья. В прикрасах сокирок-скіпетрів та бронзових наверш'ях (станція Махошевська) помітні найдавніші прояви скіфського звіриного стилю¹¹.

Все це дає нам підставу вбачати в культурі Новочеркаського скарбу пам'ятки найдавніших скіфів часів початку передньоазійських походів, а в культурі келермеського типу — їх безпосереднє продовження періоду закінчення цих походів і повернення скіфів до Причорномор'я.

Що ж до обряду поховання племен культури Новочеркаського скарбу, то він поки що залишається мало з'ясованим. Відомо тільки, що в кургані поблизу с. Носачево та в кургані поблизу Сімферополя поховання знаходилися в дерев'яних склепах, на перекриття яких були покладені предмети кінського спорядження. Поховання здійснені по обряду витягнутого тілопокладення, головою на захід та південний захід.

Скіфські поховання, котрі датуються кінцем VII — початком VI ст. до н. е., в степовій смузі нечисленні. Ось вони:

1. Поховання в кургані Темир-Гора поблизу Керчі. Скіфська могила тут виявилася основною. В похованні знайдено: родоську посудину другої половини VII ст. до н. е., кістяний наконечник псаля

⁹ І. І. Ляпушкін, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М., 1961, стор. 28.

¹⁰ А. А. Ессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. е. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, М., 1953, стор. 47 і далі; й о г о ж, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, сб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1954, стор. 112.

¹¹ В. А. Ильинская, Культурные жезлы скифского и предскифского времени, сб. «Новое в советской археологии», М., 1965, стор. 206—211.

у вигляді орлиної голівки, кістяну бляху у вигляді тварини, яка згорнулася в кільце, шість кістяних трубочок, два бронзових наконечника стріл, вісім кістяних предметів у вигляді цвяшків з грибовидною шляпкою та бронзовий прутик у золотій оправі ¹².

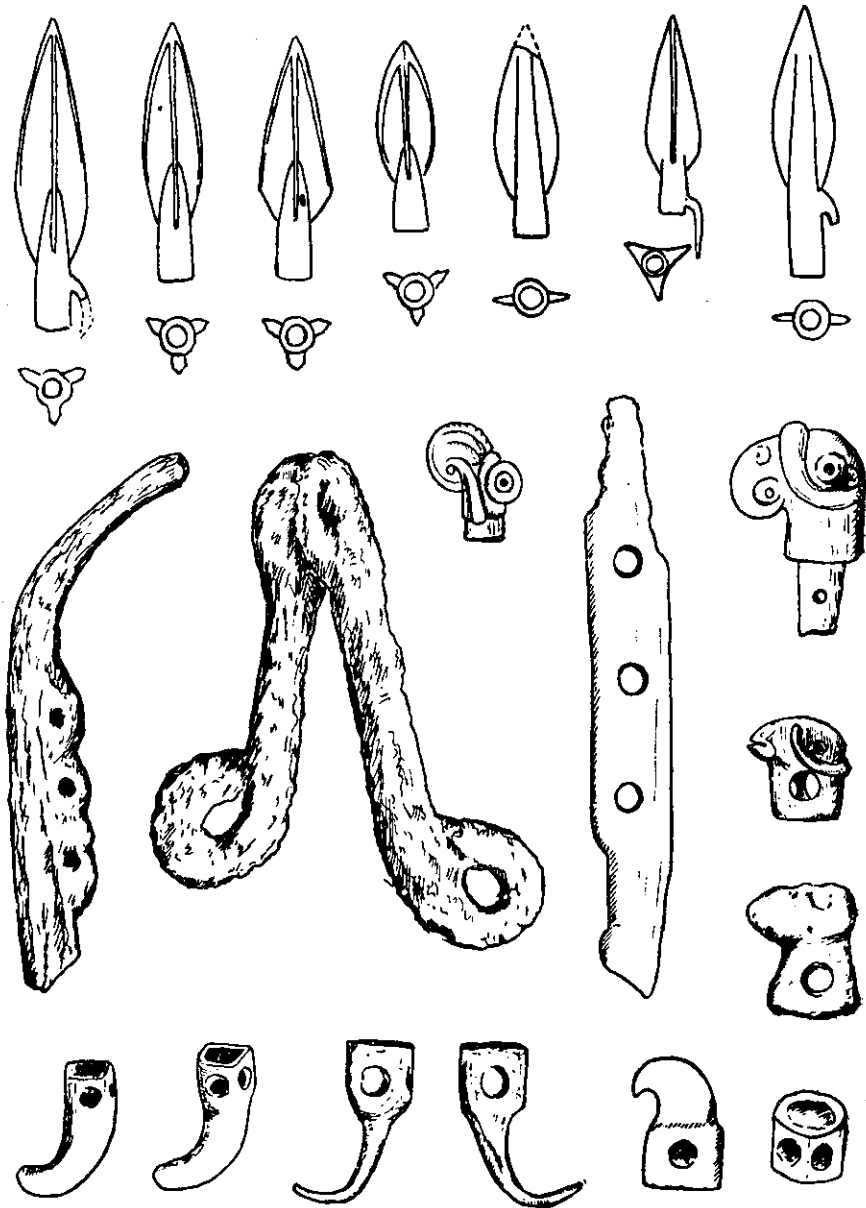

Рис. 1. Скіфські речі з Кармір-Блур (кінець VII — початок VI ст. до н. е.).

2. Курган № 3 біля с. Сірогози ¹³. Поховання впускне (№ 5). Могила з підбоем, похованого орієнтовано на південний захід, при похованні виявлено кістяний наконечник псаля у вигляді пташиної голівки, бронзовий трилопатовий і кістяний пірамідальний наконечники стріл та чотири «цвяшка» з грибовидною шляпкою.

¹² ОАК за 1870—1871 гг., СПб., 1874, стор. XX.

¹³ ИАК, вып. 19, СПб., 1906, стор. 85.

3. Курган біля Цукур-Лиману на Таманському півострові¹⁴. Тут знайдено родоську ойнохою кінця VIII ст. до н. е., набір ранньоскіфських бронзових наконечників стріл, в тому числі кілька шиполистих, бронзовий ключець і бронзову бляху у вигляді звернених одна до одної фігурок левів. Б. Б. Піотровський порівнює останню з зображеннями на окутті піхов з Мельгуновського кургану і на кістяній пластинці з Кармір-Блура¹⁵.

4. Курган на р. Калитві біля слободи Криворіжжя¹⁶, де разом з самоською посудиною часу не пізніше початку VI ст. до н. е. виявлено срібну голівку бика, котра була складовою частиною прикрас асирійського табурета VIII—VII ст. до н. е.

Велика кількість ранньоскіфських предметів і поховань є на Кавказі — в його передгірських та гірських районах¹⁷. Природно, що для нас великий інтерес являють ті комплекси, матеріал яких дозволяє уточнити датування.

Особливо цікавим в цьому відношенні є комплекс знахідок скіфських речей з Кармір-Блура, які відносяться до часу не пізніше межі VII—VI ст. до н. е.¹⁸. Тут було знайдено чудову серію предметів скіфської архаїки: довгий залізний меч, подібний до меча Старшої Могили, короткий меч-акінак, набір архаїчних дво- і трилопатевих стріл, предмети вуздечного спорядження — залізні вудила з кільцевидними петлями, залізні стрижнеподібні псалії, кістяні пластинчасті псалії з різбленням в звіриному стилі, кістяні наконечники псаліїв з голівками грифо-барана, набір кістяних і бронзових пряжок-пронизок у вигляді стовпчиків або ікла, дзьоба чи пазура, а також голівок орлів, барана або грифо-барана, оформлених в звіриному стилі (рис. 1, 2).

З Кармір-Блура походять також намистини у вигляді конічних розеток та кістяні чотиригранні стовпчики, прикрашені скіфським орнаментом у вигляді вертикального ряду голівок хижих птахів і геометричного візерунка з трикутників, що, стикаючись, утворюють квад-

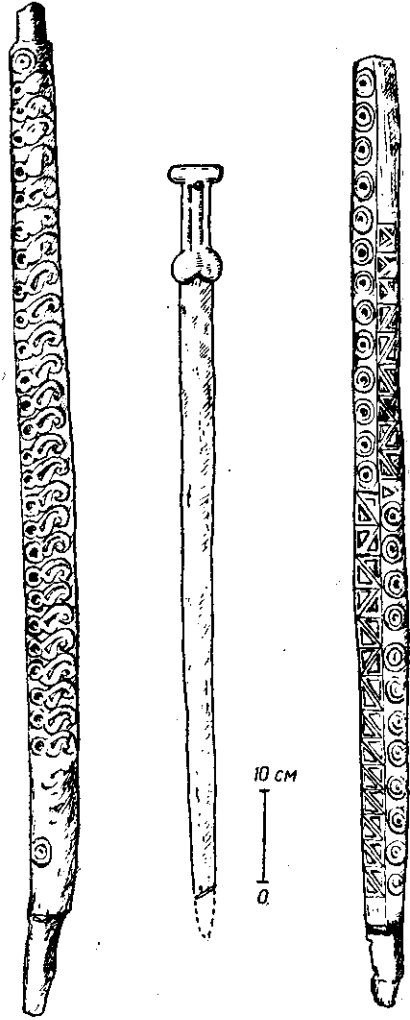

Рис. 2. Скіфські речі з Кармір-Блура (кінець VII—початок VI ст. до н. е.).

¹⁴ Е. Прушевская, Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове, ИАК, вып. 63, Пг., 1917, стор. 31 і далі.

¹⁵ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, стор. 255.

¹⁶ А. П. Манцевич, Головка быка из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве. СА, 1958, № 2, стор. 196 і далі.

¹⁷ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949; Е. Н. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стор. 54 і далі.

¹⁸ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, стор. 240 і далі; його ж, Город бога Тайшебы, СА, 1959, № 2, стор. 177; його ж, Скифы и древний Восток, СА, XIX, М., 1954, стор. 143.

рат. Цей орнамент відомий на кістяних псаліях з Жаботинського кургану та поселення.

Безперечно до VII ст. до н. е. належить чудовий комплекс поховання № 68 з могильника Тлі, де скіфські предмети — акінак, залізний спис, бронзові вудила з стременоподібними петлями, кістяні псалії з трьома отворами, прикрашені різбленням і зображенням солярних знаків на місцях виступів¹⁹, виявилися разом з набором датуючих кавказьких бронз: сокирою колхідського типу, двох бронзових сітул, двох фібул з дугоподібною спинкою і уламком бронзового пояса (рис. 3).

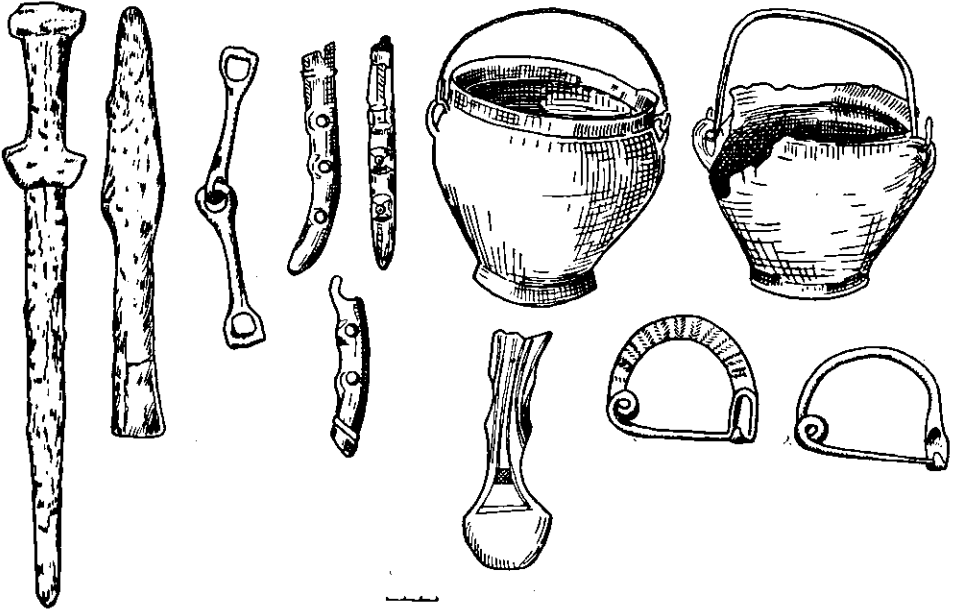

Рис. 3. Речі скіфського і кобанського типів з поховання № 68 могильника Тлі, кінець VII ст. до н. е. (за Б. В. Теховим).

В похованні № 93 цього ж могильника були знайдені акінак, наконечник списа та бойова сокира-молоток (рис. 4).

До рубежу VII—VI ст. до н. е., очевидно, слід віднести і скіфське поховання з конем біля с. Куланурхва в Абхазії²⁰. Залізний кинджал кавказького типу з цього поховання знаходить відповідність серед знахідок на Кармір-Блурі. До складу сагайдачного набору входили 5 наконечників стріл, котрі мали подовжено ромбічне перо, подібно до стріл з кургану № 524 біля с. Жаботина. В складі цього комплексу, поряд з бронзовими, були кілька залізних наконечників стріл і дві бойові сокири-молотка. Кінь був загнузаний бронзовими вудилами з стременоподібними петлями і залізними стрижневидними псаліями.

Найцікавішу групу ранньоскіфських знахідок дають, без сумніву, кургани Кубанської групи, з яких найранішими є кургани біля станиці Келермеської, курган 1910 р. біля станиці Ульської та курган біля станиці Костромської 1897 р. (рис. 5).

В результаті різного підходу до датування Келермеських курганів час їх визначений в межах не пізніше першої половини VI ст. до н. е. За думкою О. О. Іессена, безсумнівних вказівок на дату пізніше 550 р.

¹⁹ Б. В. Техов, Раскопки Тлийского могильника, 1960 г., СА. 1963, № 1, стор. 170.

²⁰ М. М. Трапш, Памятники колхидской и скифской культуры в с. Куланурхва Абхазской АССР, Сухуми, 1962, стор. 21 і далі.

до н. е. тут немає, культура Келермеських курганів не може бути далеко відірваною в часі від знахідок Кермір-Блура ²¹.

Інші дослідники пам'яток Кавказу також висловлюються на користь більш давньої дати Келермеських курганів.

Б. Б. Піотровський гадає, що комплекси предметів з золотими прикрасами східного типу, по аналогії із знахідками з Зівіє, слід датувати часом не пізніше початку VI, а можливо, і кінцем VII ст. до н. е. ²²

Є. І. Крупнов вважає, що Келермеський курган № 2, в якому знайдено бронзову ручку кавказької посудини з зображенням звіриної голівки, в світлі останніх досліджень мусить бути віднесений якщо не до рубежу VII—VI, то, принаймні, до самого початку VI ст. до н. е. ²³

А. П. Манцевич відзначила наявність серед келермеських знахідок уламків асирійських табуретів VIII—VII ст. до н. е. ²⁴

Все це, здається нам, є обґрунтованою підставою для деякого поглиблення датувань келермеських курганів і пов'язаної з ними групи пам'яток.

В даному випадку для нас важливо відзначити, що в період, який безпосередньо передував появі скіфських курганів Посульської групи (кінець VII — початок VI ст. до н. е.), на степовому півдні і по шляхах просування скіфів з Передньої Азії через Кавказ вже існував розвинутий, зформований комплекс ранньоскіфської матеріальної культури з усіма її основними ознаками: зброєю, кінським спорядженням, звіриним стилем, своєрідними предметами культу, традиціями поховального ритуалу.

В свій час ще О. О. Спіцин вказав на схожість і певну близькість культурних елементів ранніх курганів Полтавської (тобто Посульської) і Кубанської груп ²⁵.

Навряд чи можна заперечувати, що курганні некрополі Посулля, більшість поховань яких відноситься до VI ст. до н. е., є найбільш «скіфськими» з усіх інших груп скіфської культури лісостепової смуги. Це проявилось у відсутності тут місцевої культурної підоснови, в тому, що скіфський комплекс є тут основним і керівним, в яскраво підкресленому значенні вершництва, виключно великій кількості кінського спорядження, витворів раннього звіриного стилю, скіфських культових принадлежностей тощо.

Ряд категорій речей цієї групи: скіфські навершя, бронзові ритуальні сокирки-скіпетри, бойові сокири, кінське спорядження, основні образи звіриного стилю, особливості поховального ритуалу — розглянуті нами в спеціальних нарисах.

Вивчення скіфських бойових сокир ²⁶ показало, що основний тип

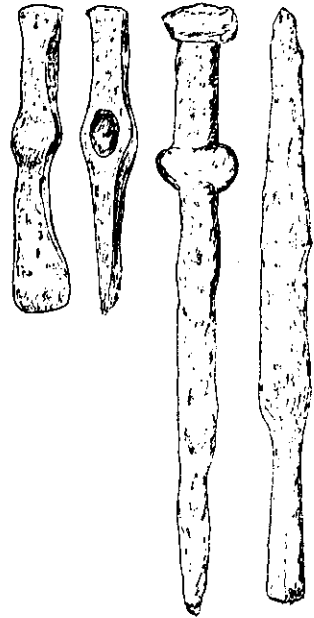

Рис. 4. Скіфські речі з поховання № 93 могильника Тлі, кінець VII ст. до н. е.

²¹ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 112, 113.

²² Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, стор. 248, 249.

²³ Е. И. Крупнов, Жемталинский клад, М., 1952, стор. 28.

²⁴ А. П. Манцевич, вказ. праця, стор. 201.

²⁵ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, Пг., 1918, стор. 137.

²⁶ В. А. Глліньська, Скіфські сокири, Археологія т. XII, К., 1961, стор. 49, 50.

цієї зброї — сокири-молотки — за джерелами свого походження найімовірніше пов'язані з кавказькими бронзовими провусними сокирами кінця доби бронзи. В пам'ятках Кавказу залізні сокири-молотки зустрічаються починаючи з VII ст. до н. е. Масовість цієї зброї на Кавказі дозволила Г. Ф. Гобеджішвілі²⁷ висловити думку про поширення цієї зброї на північ з Кавказу.

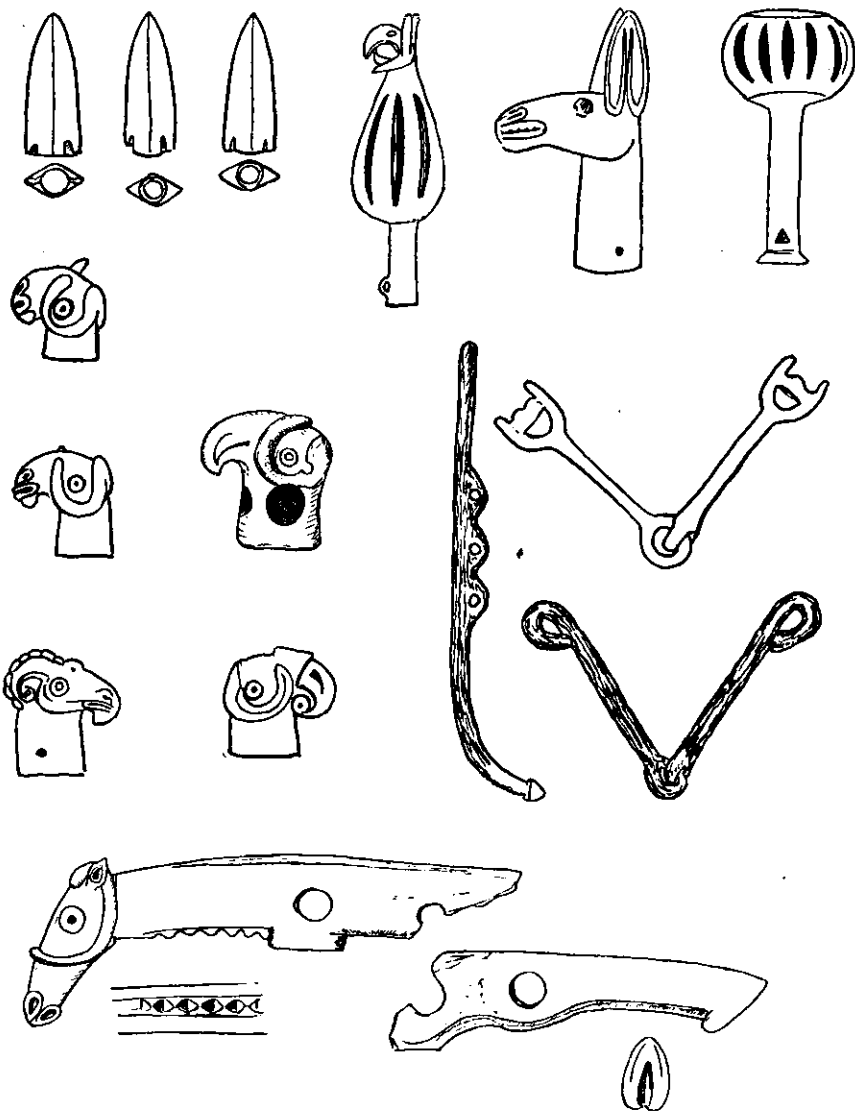

Рис. 5. Південноскіфська група. Скіфські предмети першої половини VI ст. до н. е.

Як свідчать писемні джерела та серія зображень на скіфських кам'яних бабах і предметах грецької торевтики, в VI—IV ст. до н. е. залізні бойові сокири відомі на всій території скіфської культури. Вони міцно увійшли до складу основної скіфської паноплії.

²⁷ Г. Ф. Гобеджішвілі, Памятники древнегрузинского горного дела и металлургии в окрестностях с. Геби, Сообщения АН Грузинской ССР, т. XIII, Тбилиси, 1952, № 3, стор. 188; Е. И. Крупнов, О походах скифов через Кавказ, Вопросы скифо-сарматской археологии, стор. 192.

При цьому область Посулля виділяється як своєрідний центр знахідок бойових сокир, де в межах порівняно невеликої території зосереджена майже половина всіх відомих в Скіфії знахідок зброї цього типу.

Звідси ж походять чотири з одинадцяти відомих у Скіфії знахідок бронзових сокирок-скіпетрів, котрі були відмітними знаками скіфських воєначальників. За своїм походженням вони пов'язані з так званими кінноголовими скіпетрами, поширеними в пам'ятках фрако-кіммерійської культури та культури Новочеркаського скарбу (VIII—VII ст. до н. е.)²⁸.

Ще з більшою очевидністю залежність пам'яток Посулля від південно-скіфських помітна в такій групі специфічно скіфських культових предметів, як шумуючі наверхшя²⁹. Саме Північний Кавказ та Посулля є головними центрами їх поширення, причому на Кубані відомі найраніші типи, які відносяться ще до VII ст. до н. е. (махошевські). Кубанська серія наверхшя численна і різноманітна. Тут трапляються екземпляри, невідомі в інших частинах Скіфії. В той же час всі ранньоскіфські наверхшя Сули знаходять собі відповідності і паралелі в кубанській серії. Така їх залежність визначає напрям культурних зв'язків.

В степу, на Кубані та на Кавказі в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. вже склався повний комплект ранньоскіфської вузди, який трохи пізніше набув великого поширення в похованнях Посулля. Якщо в курганах Кубані відомі найбільші гекатомби верхових коней, загнуданих вуздечками (в першому Келермеському кургані виявилось дванадцять коней з вуздечками, в другому — шістнадцять, в Костромському — не менше десяти), то в курганах Посулля їм відповідає покладення до могили великої кількості кінських вуздечок, яких в могилах знати буває по 10—20, а в могилах рядових воїнів — від однієї-двох до шести штук³⁰. В 66 ранньоскіфських чоловічих могилах, що становить загальну їх кількість, вдалося виявити не менше 150 вуздечок. Виявлено рештки не менше 40 вуздечок із ранніх знахідок, котрі втратили зв'язок з похованнями. Це набагато перевищує загальну кількість знахідок вуздечок в усіх інших похованнях VI ст. до н. е. в зоні лісостепу.

Типи речей кінського спорядження VI ст. до н. е. в цілому однакові для всієї території поширення скіфської культури. Проте в пам'ятках Південноскіфської та Посульської груп вони відрізняються численністю і різноманітністю, значною кількістю прикрас із різьбленої кістки та бронзи, виконаних в манері ранньоскіфського звіриного стилю³¹.

Досить істотним є співпадання цілого ряду специфічних деталей. Серед ранніх прикрас в курганах Посульської групи в десяти випадках трапляються набори намиста, до складу котрих поряд з пастовим бісером і т. ін. входять голубі та білі намистини у вигляді конічних розеток, центром виробництва яких, як тепер встановлено, в VII—VI ст. до н. е. було Центральне Закавказзя. Подібні прикраси відомі в Моздокському могильнику³² та в Кармір-Блурі. В пам'ятках Право-

²⁸ В. А. Ильинская, Культурные жезлы скифского и предскифского времени, сб. «Новое в советской археологии», стор. 206—211.

²⁹ В. А. Ильинская, Про скифские наверхшя, Археология, т. XV, К., 1963, стор. 33 і далі.

³⁰ В. А. Ильинская, Скифская вузда VI ст. до н. э., Археология, т. XIII, К., 1961, стор. 38.

³¹ В. А. Ильинская, Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля, СА, 1965, № 1, стор. 86 і далі.

³² А. А. Иессен, Б. Б. Пиотровский, Моздокский могильник, Л., 1940, табл. V.

бережного лісостепу та Поворскля цей тип намиста трапляється значно рідше³³.

Серед прикрас на Сулі відомі також трубчасті пронизки із спірално зігнутого бронзового дроту чи стрічки, а також бронзові перстеньки з плоскої стрічки з кінцями, згорнутими в два спіральних щитки. Навряд чи можна сумніватися в тому, що ці прикраси — кавказького походження, подібні їм відомі серед знахідок в могильнику біля с. Куланурхва³⁴, в Луговому³⁵ і Моздокському могильниках³⁶.

Рідкісний тип бронзових пряжок-пронизок у вигляді пазура птаха з Шумейківського кургану має єдину аналогію серед вузничних приналежностей з Кармір-Блура. В Старшій Могилі є 40 унікальних бронзових пірамідально-ромбічних наконечників стріл з виїмкою в основі і схованою втулкою. Єдину паралель їм становлять чотири бронзових наконечники з сагайдачних наборів Келермеса, які зберігаються в Ермітажі і не увійшли до публікації Рау.

Довгий меч Старшої Могилы знаходить собі, як відомо, найближчу відповідність в довгому мечі з Кармір-Блура, а короткий меч являє собою найближчу паралель акінакам Келермеського і Мельгуновського курганів. На нижньому бронзовому окутті піхов цього меча зображена фігурка «пантери» в тому варіанті, який зустрічається на зображеннях Зівіє та рукоятці келермеської сокири.

Всі ці дані вказують на тісний зв'язок ранніх курганів Посулля з Кавказом та Південною ранньоскіфською групою кінця VII—першої половини VI ст. до н. е.

Найскладнішим залишається питання про відповідність місцевої ліпної кераміки двох порівнюваних груп. Щодо кераміки посульського типу, то вона досить повно охарактеризована в спеціальних працях П. Д. Ліберова³⁷, Б. А. Шрамка³⁸, І. І. Ляпушкіна³⁹ і в наших статтях, присвячених пам'яткам Сули, Псла та Сейму⁴⁰.

До основних керамічних типів тут відносяться високі горщики з тулубом, який розширюється біля пояса або плічок і має високе денце порівняно невеликого діаметру, часто з виступаючим піддоном. Варіанти форми залежать, в основному, від більшого чи меншого ступеню звуженості шийки та відігнутості вінець. Основним мотивом орнаменту є пальцевий рельєф або косі насічки по зовнішньому краю вінець в поєднанні з наскрізними проколами (рис. 6).

Звичайною знахідкою є миски на високому піддоні з прямим або загнутим всередину краєм, серед яких трапляються лощені і нелощені, та великі глекоподібні посудини з округлим тулубом і циліндричними вінцями. Зустрічаються горщики з носиком для зливання.

Дуже поширеними були невеликі горщики та мисочки простих форм і досить грубого виробу. Серед перших переважають банкові горщики та горщики з слабо відігнутими вінцями і трохи опуклим

³³ Подібні намистини походять з поховань в курганах № 143 біля с. Тишетинка і № 100 біля с. Снявка. Див.: Смела, II, СПб., 1894, табл. V, С.

³⁴ М. М. Трапш, Памятники колхидской и скифской культур в с. Куланурхва Абхазской АССР, Абгосиздат, 1962, табл. XXII, 3.

³⁵ Р. М. Мунчаев, Луговой могильник, Древности Чечено-Ингушетии, М., 1963, стор. 157, 170, 191.

³⁶ В. Б. Виноградов, А. И. Шкурко, О некоторых предметах звериного стиля из Центрального Предкавказья в скифское время, Сборник докладов на VI и VII Всесоюзных археологических студенческих конференциях, изд. МГУ, 1963, стор. 37.

³⁷ П. Д. Либеров, Памятники скифского времени бассейна Северного Донца, МИА, № 113, М., 1962, стор. 49 і далі.

³⁸ Б. А. Шрамко, Древности Северного Донца, Харьков, 1962, стор. 176 і далі.

³⁹ И. И. Ляпушкин, вказ. праця, стор. 18 і далі.

⁴⁰ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посулья, ВССА, стор. 168; її ж, Басівське городище, Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 60 і далі; її ж, Скифские памятники в бассейне р. Псла, СА, XXVII, М., 1952, стор. 232.

тулубом. Деякі з них повторюють форму кухонного посуду, інші більш оригінальні. Відомі глибокі келихи з петельчастими ручками. Невеликі посудини орнаментовані рідко. Вони трапляються на поселеннях, але особливо часто — в похованнях (рис. 7).

Чорнолощена кераміка специфічних форм (корчаги, кубки, черпаки) не характерна для скіфської культури посульсько-донецького типу.

Форми кераміки дуже сталі, вони зберігають свої основні риси протягом всього скіфського періоду — з VI по IV ст. до н. е.

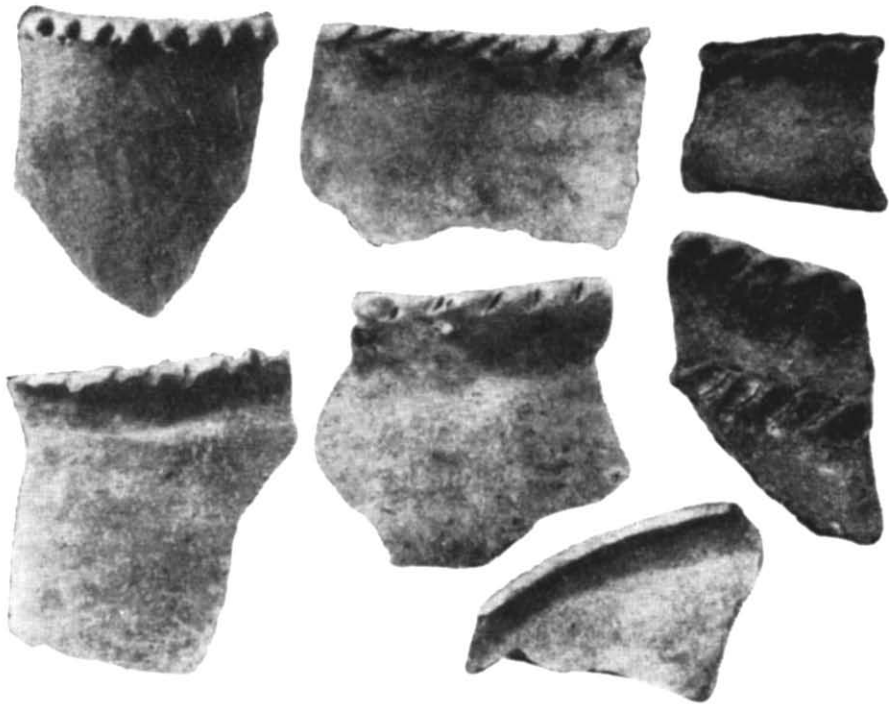

Рис. 6. Кераміка з городища VI ст. до н. е. біля м. Люботин на Сіверському Дінці.

При порівнянні цієї кераміки з керамікою степової смуги головна трудність полягає в недостатній вивченості останньої відносно VI—V ст. до н. е. В ранньоскіфських похованнях степу місцевої кераміки не було знайдено. На Кавказі знахідки предметів скіфського типу траплялись звичайно в супроводі посуду, властивого місцевим кавказьким племенам, на території яких знаходилися ці пам'ятки.

Ця неповнота наших знань пояснюється невеликим виробництвом і незначним вживанням глиняного посуду в кочівницькому побуті, де значно більше використовувався дерев'яний та металевий.

Розглянемо докладніше комплекс ранньоскіфської степової кераміки, оскільки спеціальних досліджень з цього питання немає.

Рештки місцевого осілого населення ранньоскіфської доби в степовій смузі збереглися переважно в найближчому оточенні грецьких колоній, на території, що економічно і політично тяжіла до їх сільської периферії. Місцева ліпна кераміка зустрічається тут в супроводі великої кількості грецького посуду, в ряді випадків в певних комплексах і умовах стратиграфії, що дозволяє досить точно визначити її час.

Найраніші групи цієї кераміки представлені на поселеннях на о. Березань та в Широкій Балці. Початок існування першого з них

відноситься до кінця VII, друге існувало від кінця VII до кінця V ст. до н. е.⁴¹

Тепер можна вважати встановленим, що місцева ліпна чорноло-

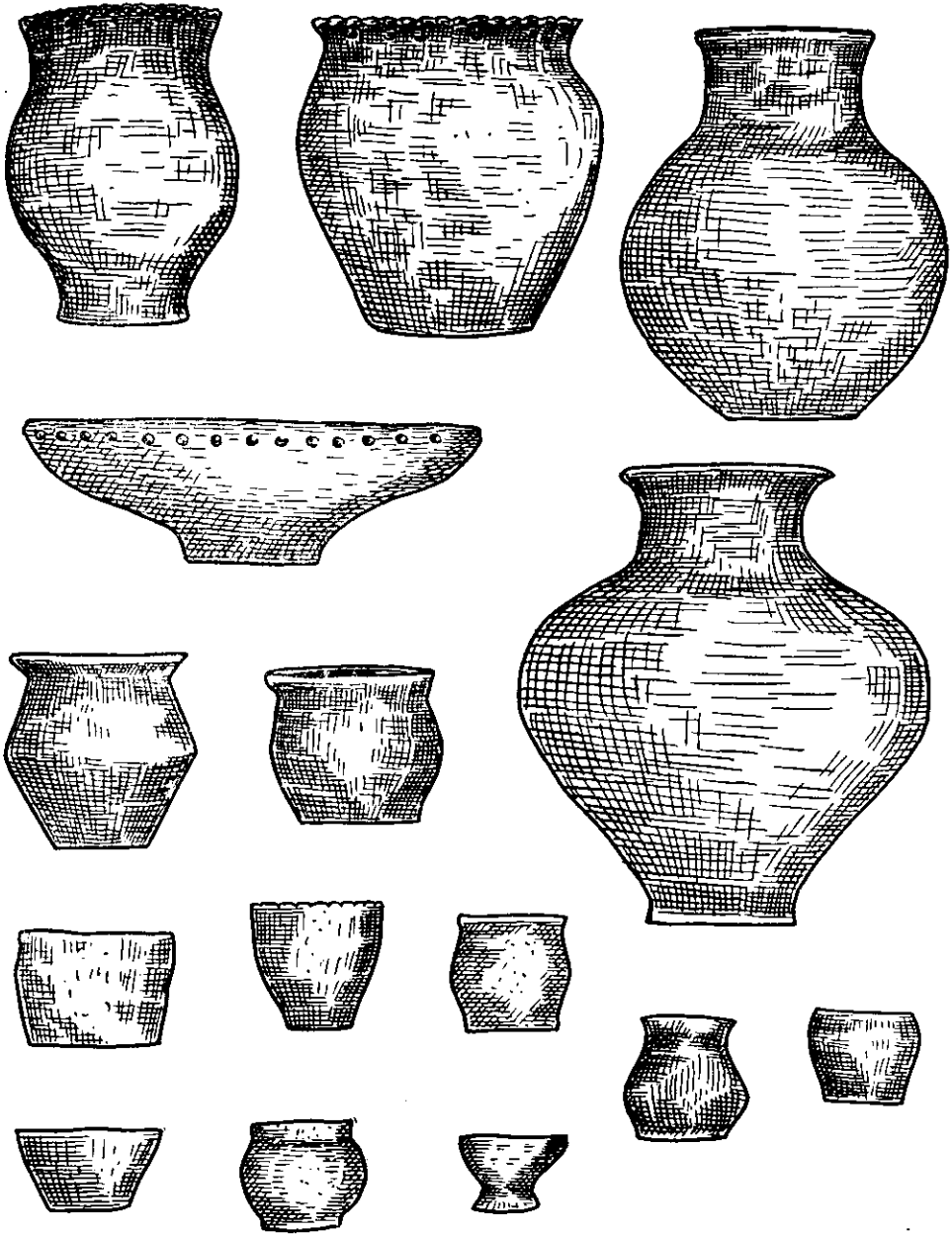

Рис. 7. Основні типи кераміки Посульсько-Донецького лісостепу (VI—IV ст. до н. е.).

шена кераміка, знайдена на Березані⁴² і, в невеликій кількості, в ранньому шарі Ольвії⁴³, знаходить найповніші аналогії в таврській кера-

⁴¹ Б. М. Рабичкин, Поселение Широкая Балка, КСИИМК, вып. XL, 1951, стор. 114.

⁴² Г. О. Дзис-Райко, Ліпна кераміка з о. Березані VII—VI ст. до н. е., Матеріали з археології Північного Причорномор'я, Одеса, 1959, стор. 36.

⁴³ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, М., 1956, стор. 159.

міці так званої кизил-кобинської культури кінця VII—VI ст. до н. е.⁴⁴.

Серед простої кухонної кераміки Березані значну групу становлять високі слабо-профільовані горщики, орнаментовані нижче краю масивним валиком, іноді з наскрізними проколами. Зустрічаються також звичайні ліпні миски, іноді прикрашені різьбленим орнаментом або наліпами.

Серед матеріалів Широкої Балки березанській кераміці найбільше відповідає група посудин з валиковим наліпом. Цей тип кераміки є, очевидно, найранішим, оскільки в комплексах середини — другої половини VI ст. до н. е. він трапляється рідко.

І. В. Яценко виділила серед кераміки Широкої Балки типи посудин більш профільованих, орнаментованих пальцевими вдавливами по краю вінець або ж на місці переходу від шийки до плічок. Іноді замість вдавлін по краю є косі насічки. Дослідниця бачить аналогії цим посудинам серед кераміки Єлизаветівського та Кам'янського городищ⁴⁵. Для нас важливо відзначити, що посуд цей зустрічається вже в ранній час, оскільки життя на поселенні біля Широкої Балки припиняється в кінці VI ст. до н. е.

Поселення Вікторівка I та Дніпровське, за визначенням С. І. Капошиної, датуються другою половиною — кінцем VI ст. до н. е.⁴⁶.

Серед кераміки Вікторівського поселення трапляється порівняно невелика кількість ліпних горщиків з валиком на місці відгину вінець. Проте більшість становлять профільовані горщики зі звуженою шийкою та опуклим тулубом, прикрашені пальцевим рельєфом по краю (рис. 8). Іноді цей орнамент поєднується з пояском пальцево-нігтьових відтисків на місці переходу шийки в плічки. Є ліпні миски скіфського типу з вертикальним бортиком. Як відзначає С. І. Капошина, ці форми знаходять собі повні аналогії в кераміці Єлизаветівського та Кам'янського городищ.

Як показали дослідження М. М. Худяка та В. М. Скуднової⁴⁷, на місці Німфея існувало місцеве поселення, від якого збереглися 17 ям з уламками ліпних посудин, кістками тварин, залишками хлібних зерен. «Ями були завалені великими каменями і засипані землею там, де греками споруджувалися будинки. Вся поверхня землі була зрівняна, що, очевидно, сильно зменшило висоту стінок ям, які збереглися. Ось чому у верхніх горизонтах засипки ям, поряд з уламками скіфської кераміки, зустрічаються уламки давньогрецьких посудин середини VI ст. до н. е.⁴⁸

Таким чином, ями відносяться до часу, який передував виникненню грецького міста, і матеріали, які знайдено в них, датуються не пізніше VI ст. до н. е. (рис. 9).

Місцева ліпна кераміка з цих ям представлена уламками чорнолощеного і простого кухонного посуду. О. М. Лесков переконливо довів, що чорнолощена кераміка, аналогічна знайденої на Березані і в Ольвії, відповідає таврській кераміці VI ст. до н. е. До таврської ж групи належать уламки горщиків без орнаменту з ледве опуклим подовженим тулубом⁴⁹. Крім таврської, тут була невелика кількість кераміки

⁴⁴ А. М. Лесков, Горный Крым в первом тысячелетии до н. э., К., 1965, стор. 34, 45.

⁴⁵ І. В. Яценко, Скифия VII—V вв. до н. э., Труды ГИМ, вып. 36, М., 1959, стор. 27, 28.

⁴⁶ С. І. Капошина, Из истории греческой колонизации Побужья, МИА, № 50, стор. 246.

⁴⁷ В. М. Скуднова, Скифские памятники Немфея, СА, XXI, М., 1946, стор. 306.

⁴⁸ М. М. Худяк, Из истории Немфея, Л., 1962, стор. 16.

⁴⁹ А. М. Лесков, Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове, СА, 1961, № 1, стор. 259.

скіфського типу — уламки профільованих горщиків зі звуженою шийкою і відігнутими вінцями, прикрашеними пальцево-нігтьовим рельєфом. Поряд з горщиками трапляються миски, посудини з носиком для зливання. Є фрагмент, який імітує форму ручки скіфського бронзового казана.

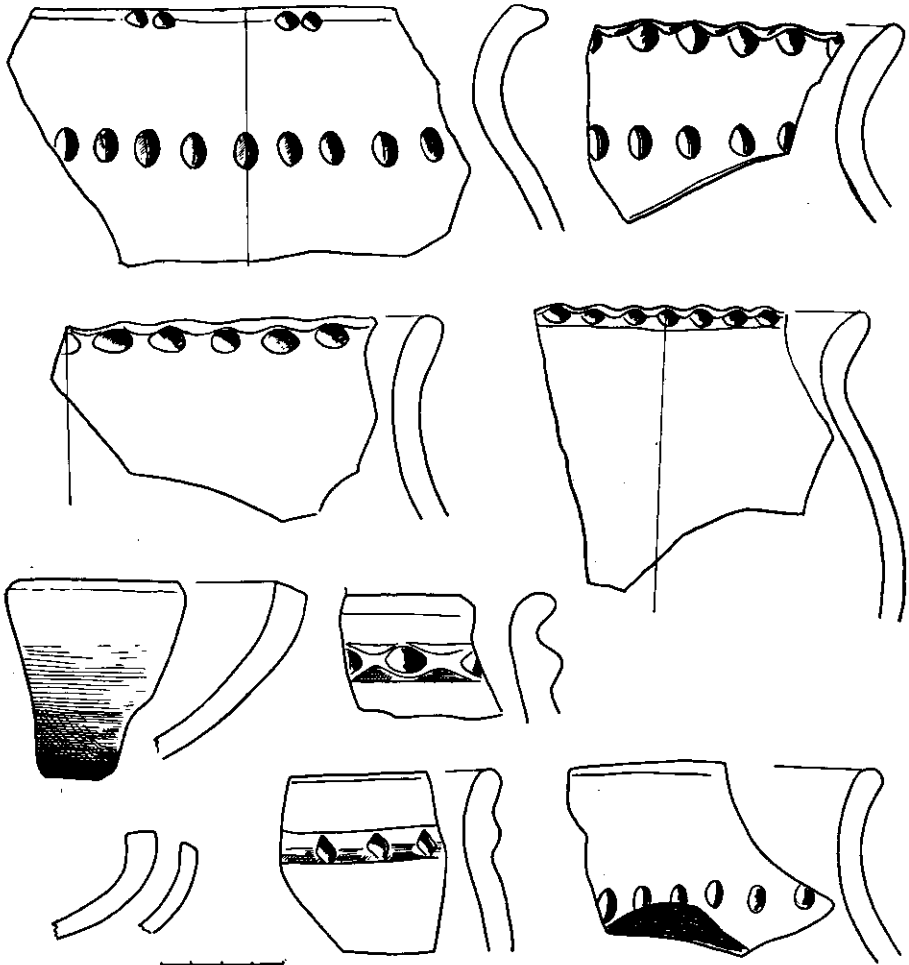

Рис. 8. Кераміка степової смуги з поселення біля с. Вікторівка (друга половина VI—початок V ст. до н. е.).

Подібного ж типу скіфська кераміка виділена О. М. Лесковим на таврських поселеннях VI ст. до н. е.—Нейзацькому та Сімферопольському⁵⁰.

Місцева кераміка скіфського типу з Німфейського поселення багато в чому близька до вікторівської та елизаветівської, але відрізняється від них тим, що тут зовсім немає валика і рідко трапляється орнамент у вигляді заглиблених відбитків на шийці.

В цілому кераміка із закритих комплексів VI ст. до н. е. не має якихось особливих ознак, які б відрізняли її від більш пізньої.

Наступний хронологічний ступінь представлений матеріалами Елизаветівського городища⁵¹. Описуючи цю пам'ятку, Т. М. Кніпович від-

⁵⁰ А. М. Лесков, Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове, СА, 1961, № 1, стор. 261.

⁵¹ Т. Н. Кніпович, Опыт характеристики городища у станицы Елизаветовской, ИГАИМК, вып. 104, М., 1934, стор. 126, 127.

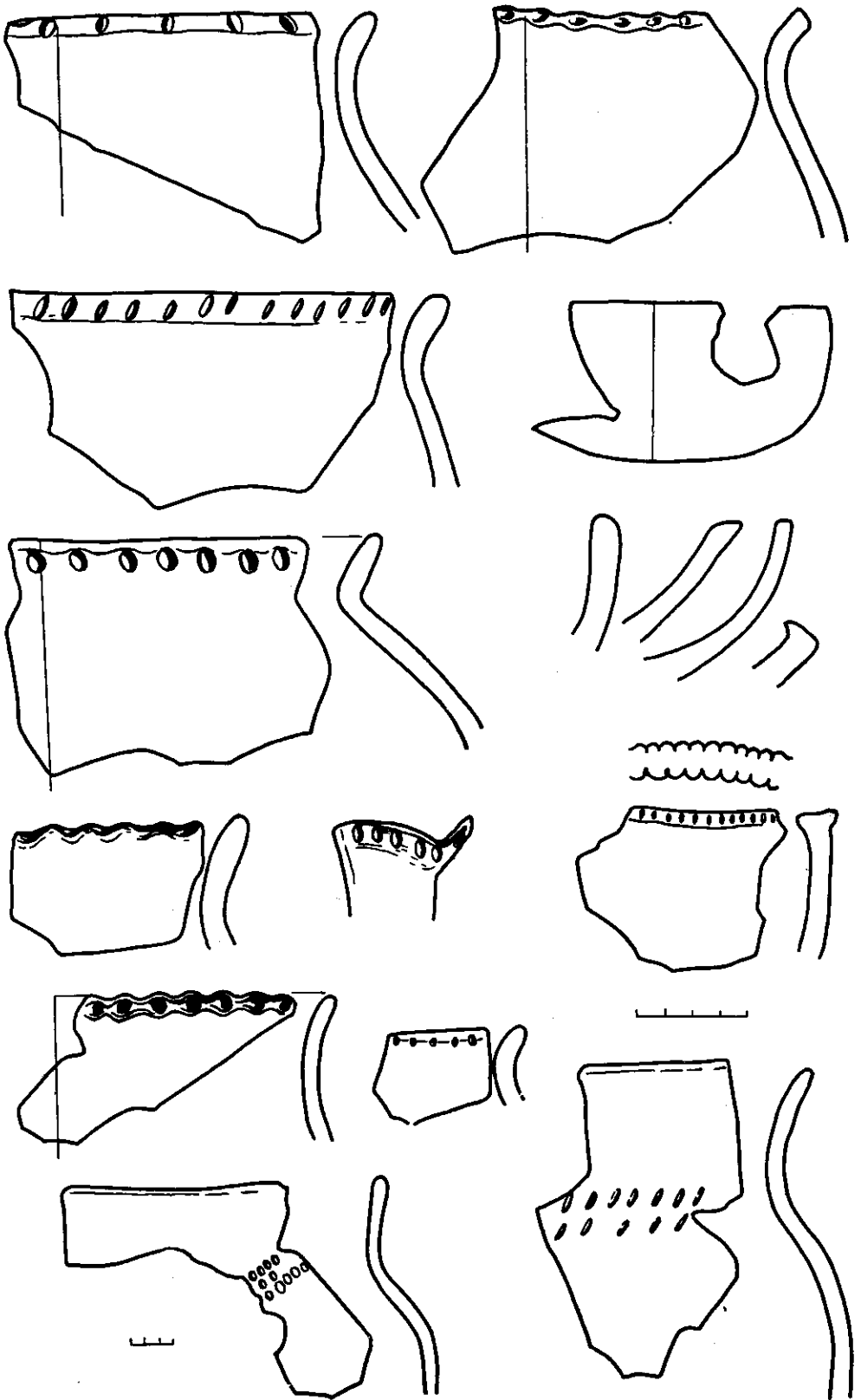

Рис. 9. Німфей. Кераміка з ям VI ст. до н. е.

значила тут наявність античної кераміки V і навіть кінця VI ст. до н. е. Проте за основною масою знахідок вона датувала городище IV ст. до н. е. Нові розкопки В. П. Шилова підтвердили наявність тут культурного шару V ст. до н. е. Серед ліпної кераміки на городищі переважають горщики так званого 1-го типу (за Т. М. Кніпович) зі звуженою, більш-менш високою шийкою, відігнутими вінцями, тулубом, що розширюється біля пояса або плічок, і порівняно невеликим денцем. Орнамент — пальцевий рельєф або насічки по краю, часто в поєднанні з горизонтальним рядом відбитків на шийці. В рідкісних випадках в основі шийки замість відбитків є високий, досить вузький валик з пальцевим рельєфом (рис. 10).

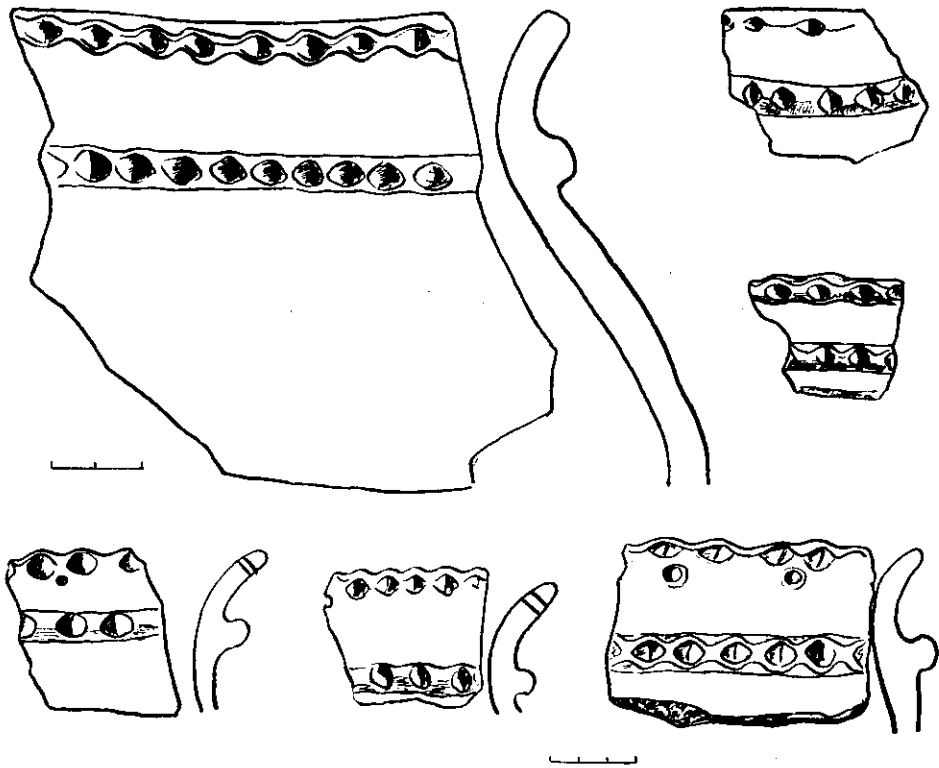

Рис. 10. Зразки кераміки з валиком степової і посульсько-донецької груп.

Зустрічаються глибокі миски з високим, прямим або трохи звуженим всередину краєм. Є уламки банкових мініатюрних посудин (тип 5-й за Т. М. Кніпович).

Досить знаменно, що кераміка Єлизаветівського городища стала ніби своєрідним еталоном при характеристиці місцевої кераміки степового півдня, як більш ранньої, так і пізньої.

З керамікою Єлизаветівського городища порівнюють свої матеріали С. І. Капошина, Є. Г. Кастанаян⁵², І. Т. Круглікова⁵³, Б. М. Граков⁵⁴.

Характерно, що дослідники місцевої ліпної кераміки античних цен-

⁵² Є. Г. Кастанаян, Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, МИА, № 25, М.—Л., 1952, стор. 253.

⁵³ І. Т. Круглікова, О местной керамике Пантикапея, МИА, № 33, М., 1954, стор. 80; і і ж, Фанагорийская местная керамика из грубой глины, МИА, № 19, М., 1951, стор. 90.

⁵⁴ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 68 і далі.

трів Північного Причорномор'я — Мірмекія, Пантикапея, Фанагорії — об'єднують разом кераміку VI—IV ст. до н. е., розділяючи її на типологічно-хронологічні групи.

Скіфська степова кераміка IV ст. до н. е. широко представлена в матеріалах Кам'янського городища, яку Б. М. Граков також зіставляє з керамікою Єлизаветівського городища, відзначаючи, що «різниця між керамікою Кам'янського та Єлизаветівського городищ безперечно є, проте вона не дуже велика»⁵⁵. Виділений Б. М. Граковим «тип II» являє собою дальшу деталізацію форми всередині визначеного «типу I» за Т. М. Кніпович. В орнаментативній горщиків переважають ті самі прийоми — пальцевий рельєф або насічки по краю вінець і орнамент у вигляді відтисків на шийці.

Б. М. Граков також відзначає велику схожість кераміки Кам'янського городища з комплексом ліпного посуду Ольвії VI—III ст. до н. е., не роблячи деталізації всередині його. «Звісно,— пише він,— подібно до того, як намічаються місцеві відмінності кераміки Кам'янського городища і Єлизаветівського, є й відмінності від кераміки Ольвії, але схожість з останньою ще сильніша... Серед неї чимало схожих, навіть тотожних форм. Схожість усіх трьох типів виняткова і за формою, і за домішками, і за орнаментом»⁵⁶.

Розглянувши місцеву ліпну кераміку різночасових поселень степової смуги від кінця VII до початку III ст. до н. е., можемо зробити такі висновки. Найбільшою самотністю і наявністю певних ознак архаїки відрізняється найраніша група кераміки Березані та Широкої Балки. Що ж до кераміки всіх інших поселень починаючи від середини VI ст. до н. е., представлених матеріалами Вікторівки, Німфея, Єлизаветівського і Кам'янського городищ, а також античних центрів Північного Причорномор'я, то вона характеризується значною стійкістю та однотипністю форм і орнаментативній протягом VI—IV ст. до н. е.

Відзначаючи окремі, поки що не дуже виразні локальні ознаки окремих видів форм та орнаменту, ми в той же час не можемо чітко виділити ті риси, які б відрізняли ранню кераміку Німфея чи Вікторівки від більш пізньої кераміки Єлизаветівського та Кам'янського городищ.

Саме ця стійкість типів, форм і орнаменту протягом порівняно тривалого часу насамперед впадає в око при співставленні скіфської кераміки степової смуги і Посульсько-Донецької групи.

Характерно, що, описуючи кераміку поселень Сіверського Дінця за матеріалами городища біля с. Городище і зольника біля с. Черемушни, цілком аналогічну кераміці посульських городищ, П. Д. Ліберов неодноразово порівнює її з керамікою Єлизаветівського городища (типи 1-й, 2-й, 3-й, 4-й). «Кераміка Середнього Дінця має багато спільного з керамікою Нижнього Дону, відомою з розкопок Єлизаветівського городища»,— пише він⁵⁷.

Схожість між посульсько-донецькою та степовою керамікою дійсно спостерігається у відповідності форм невеликих горщиків без орнаменту, які наближаються до банкових (типи 4-й, 5-й Єлизаветівського городища, 5-й та 6-й Кам'янського), наявності там і тут форм глекоподібних посудин з високою циліндричною шийкою, близькості основної, керівної, найпоширенішої форми горщика (типи 1-й, 2-й за Кніпович, 1-й, 2-й за Граковим, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й за Ліберовим). Спільним є мотив орнаменту у вигляді пальцевого рельєфу або насічок по краю вінець.

Цікавим є співпадання деяких характерних деталей. Серед по-

⁵⁵ Б. Н. Граков, вказ. праця, 1954, стор. 70.

⁵⁶ Там же, стор. 73.

⁵⁷ П. Д. Ліберов, вказ. праця, стор. 49.

сульської кераміки VI—IV ст. до н. е. інколи трапляються горщики з характерним орнаментом у вигляді високого вузького валика в основі шийки⁵⁸. Валики такого типу для Правобережжя не характерні зовсім, а в згаданий час (V—IV ст. до н. е.) — тим більше. Тим часом, вони зустрічаються в кераміці Єлизаветівського та Кам'янського городищ (рис. 10)⁵⁹.

Найголовніша відмінність між посудинами вказаних типів полягає в тому, що серед посульсько-донецького посуду дуже рідко, в поодинокі

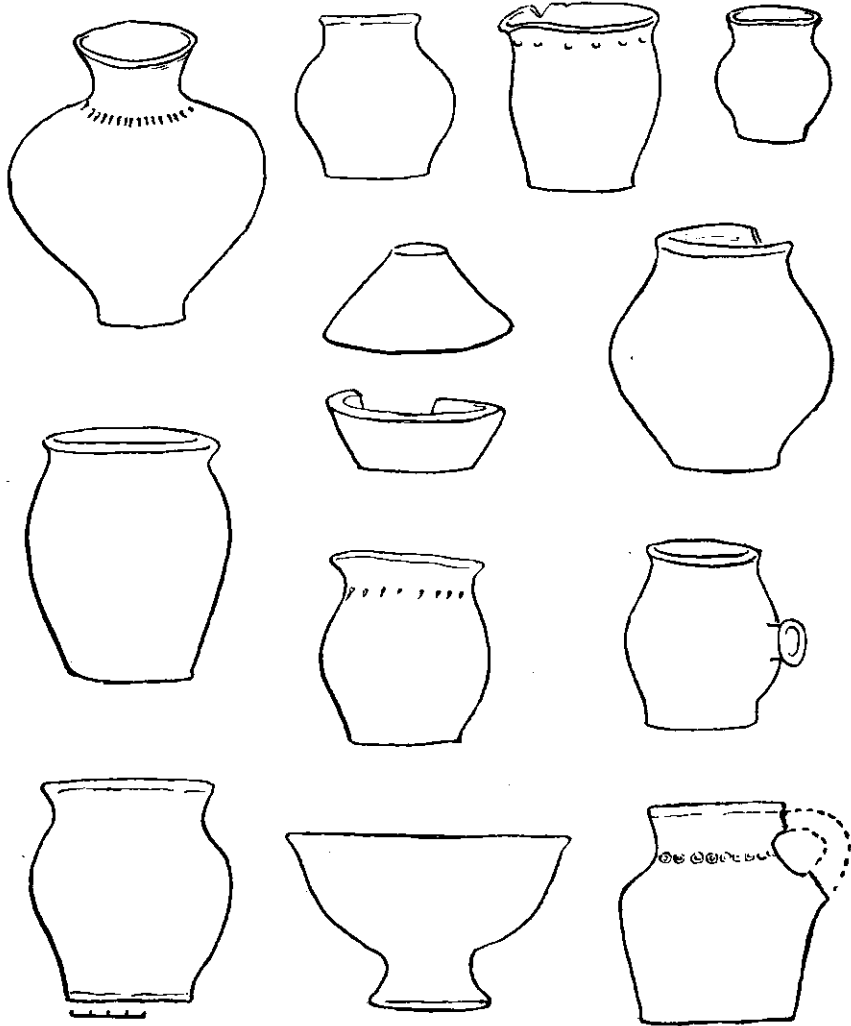

Рис. 11. Кераміка зі скіфських курганів степової смуги IV ст. до н. е.

ких випадках і тільки в найраніший час трапляється орнамент у вигляді горизонтального ряду пальцево-нігтьових відбитків на шийці, проте постійно зустрічаються мотиви у вигляді наскрізних проколів, яких немає або майже немає в степу.

Місцевий глиняний посуд в скіфських степових похованнях зустрічається порівняно рідко і виключно в курганах IV ст. до н. е. Але те нечисленне, що нам відомо, являє собою найближчу паралель кераміці поховань Посульсько-Донецької групи (рис. 11).

⁵⁸ В. А. Іллінська, Басівське городище, Археологія, т. XVIII, стор. 64, рис. 14; П. Д. Либеров, вказ. праця, стор. 51, рис. 13, 10.

⁵⁹ Б. Н. Граков, вказ. праця, стор. 69.

У степових могилах, як правило, немає горщиків з пальцевим ріфленням по краю, які звичайно були в побуті і становлять основну масу знахідок на поселеннях. Найчастіше зустрічаються невеликі горщики найпростішої форми, без орнаменту, з слабо виявленою шийкою, плавно відігнутими вінцями і тулубом, що розширюється в поясі. Відомі посудини типу глеків з округлороздутим тулубом (Кічкас, курган № 46), посудинки типу глибокого келиха з бічною петельчастою ручкою та миски на високій вазоподібній ніжці (курган біля м. Дніпрорудного), горщик з наколами по шийці та носиком для зливання (Аккермень I, курган № 19, поховання 5), невеликі відкриті мисочки у формі баночок (с. Кут, курган № 13, поховання 1).

Всі ці форми знаходять собі цілковиті аналогії в основних типах поховальної кераміки з Посульських курганів.

Визначаючи степову скіфську кераміку, Б. М. Граков прийшов до висновку, що за своїм походженням вона пов'язана з поширеною в степу раніше керамікою пізньозрубної культури. Як вихідні форми ним розглядаються звичайні у пізньозрубний час горщики з відкритою відтягнутою шийкою та похилими плічками, горщики з вертикальною шийкою і круглими боками та горщики старого банкового типу.

У скіфський час на основі цих форм розвиваються горщики з більш круглими плічками, часто трапляються сильно відігнуті або вертикальні шийки, банкові посудини перетворюються в миски⁶⁰.

В одній з праць ми вже відзначали, що основні форми посульсько-донецької кераміки: горщики, миски, глеки, посудинки з носиком для зливання, різноманітні типи невеликих горщиків і мисочок — знаходять собі найбільшу відповідність у формах пізньозрубної культури. Багато з них по суті не відрізняється від посудин, які зустрічаються на пам'ятках останньої. Такими є банкові горщики з прямими стінками і широким денцем, горщики, що розширюються від дна до верхнього краю, горщики з трохи звуженим верхнім краєм, опуклими плічками і циліндричними вінцями. Не менш близькі до пізньозрубних невеликі відкриті мисочки і горщики з округло-опуклим тулубом і відігнутими назовні вінцями.

Деякі горщики зберігають різкі обриси гострореберних посудин. Відповідні аналогії знаходять собі серед пізньозрубної кераміки глекоподібні посудини, горщики з носиком для зливання⁶¹. Глибокі миски відомі в степу на поселенні біля с. Ушкалка та на Кобяковському городищі.

Підсумовуючи усе сказане, можна прийти до висновку, що, незважаючи на певні відмінності скіфської степової кераміки від посульсько-донецької, які полягають в різниці деяких стійких елементів орнаменту (проколи під вінцями в одному випадку, пальцево-нігтьові відбитки в основі шийки — в іншому), обидві ці групи досить близькі між собою. Спільними є керівні форми і рельєфний орнамент по краю вінець, стійкість і незмінність основних форм протягом VI—IV ст. до н. е., наявність однакових типів кераміки в похованнях і, нарешті, генетичний зв'язок з одними і тими ж прототипами в культурах попереднього часу.

При цьому слід відзначити, що на кераміку Сули і Дінця певний вплив справили сусідні культури Лісостепу. Він помітний в наявності деяких екземплярів посуду правобережного типу, появи в ранній час певних елементів орнаменту у вигляді наліпних ручок-упорів та шише-

⁶⁰ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Две археологические культуры в Скифии Геродота, СА, XVIII, М., 1953, стор. 115, 116.

⁶¹ В. А. Ильинская, Керамика из скифских погребений Посулья, ВССА, стор. 168 і далі; і і ж, О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра, КСИИМК, вып. 70, М., 1957, стор. 14 і далі.

чок і, головним чином, в орнаменті у вигляді наскрізних проколів під вінцями та їх модифікації — проколів з опуклинами.

Останній виявився тут особливо стійким і зберігся до кінця скіфського періоду, тоді як на Правобережжі він зникає на початку V ст. до н. е.

* * *

Розглянемо другий можливий аспект культурно-генетичних зв'язків племен Сули і Дінця.

Кінець VII — початок VI ст. до н. е. в Правобережному лісостепу представлені пам'ятками так званого жаботинського типу, виділеного Є. Ф. Покровською⁶². Вони заповнюють хронологічний проміжок між кінцем чорноліської культури та часом курганів Старшої Журівської групи середини VI ст. до н. е.

Початкова фаза жаботинського етапу включає другу половину VII ст. до н. е., співпадаючи хронологічно з пізніми пам'ятками культури Новочеркаського скарбу. Наступний етап — кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. співпадає в часі з ранньоскіфськими степовими курганами, вищезгаданими пам'ятками Кавказу, скіфськими знахідками Кармір-Блурі і курганами Келермеса.

Найвиразніше цей культурний етап представлений матеріалами поселення біля с. Жаботина⁶³. Рання дата його відзначена знахідками двох кавказьких бронзових посудин з ручками в скіфському звіриному стилі, вудил кобанського типу, раннього типу бронзових шпильок з дротяною петельчастою голівкою.

Знайдений на поселенні уламок розписного хіоського кубка кінця VII ст. до н. е., очевидно, визначає середній період життя поселення. Є. Ф. Покровська виділяє на ньому ділянки з матеріалами VI ст. до н. е., де були знайдені бронзова шпилька з цвяхоподібною голівкою і трилопатевий наконечник стріли з шипом⁶⁴.

Нею виділено також ряд поховань, які відносяться до цього ж часу⁶⁵. З ранньою породою жаботинського етапу, котрий відноситься ще до VII ст. до н. е., Є. Ф. Покровська пов'язує кургани № 3, 15, 475 та 476 біля с. Костянтинівки⁶⁶ і ряд курганів могильника А на р. Тенетинці⁶⁷. До межі VII—VI ст. до н. е. і, можливо, до початку VI ст. до н. е. відносяться кургани № 2 та 524 біля с. Жаботина⁶⁸, з початком VI ст. до н. е. пов'язуються поховання в кургані № 346 біля с. Орлівець⁶⁹, № 8 біля с. Деренговець⁷⁰, № 183 біля с. Тенетинки⁷¹ і частина курганів біля с. Макіївки⁷².

За складом інвентаря Макіївські кургани можуть бути віднесені до часу близько середини VI ст. до н. е. Вони щільно примикають

⁶² Е. Ф. Покровская, К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII—VI вв. до н. э. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1953, стор. 8, 9.

⁶³ М. І. Вязьмитіна, Є. Ф. Покровська, Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина, АП, т. VI, К., 1956, стор. 38.

⁶⁴ Е. Ф. Покровская, Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин, КСИА, вып. 12, К., 1962, стор. 73.

⁶⁵ Є. Ф. Покровська, Курган передскіфського часу в басейні р. Тясмин, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 128.

⁶⁶ Смела, І, СПб., 1887, стор. 32, 34; ИАК, вып. 4, СПб., 1902, стор. 30—37.

⁶⁷ Смела, II, СПб., 1894, стор. 92—110, кургани № 107, 111, 113, 114, 118, 119, 124, 125, 130, 134, 136, 139, 140, 155, 158, 159, 161, 163.

⁶⁸ ДП, III, К., 1900, Приложение, стор. 6; ИАК, вып. 60, Пг., 1916, стор. 1—3.

⁶⁹ Смела, II, стор. 20.

⁷⁰ Смела, I, стор. 16.

⁷¹ Смела, II, стор. 75.

⁷² ЖРБ, СПб., 1908, стор. 127—135.

до курганів так званої Старшої Журівської групи, яка хронологічно відповідає часові ранніх курганів Посулля.

Такими є кургани № 406, 407, 432, 447 біля с. Журівки, кургани № 38, 40 біля Гуляй-Города, кургани № 382, 383, 384 біля с. Грушівки, курган біля с. Глевахи, курган № 35 біля с. Бобриці, № 100 біля с. Сінявки та ряд інших.

До того ж часу відноситься і більшість правобережних городищ, наприклад Пастирське, Матронінське, Хотівське, Трахтемирівське. За часом вони відповідають раннім городищам Посульсько-Донецької групи — Басівському, Люботинському та ін.

Найзначнішою ознакою культури жаботинського етапу є специфічні форми і орнамент її кераміки. Вона становить основну кількість знахідок і на поселеннях і в похованнях з тією тільки різницею, що на поселеннях частіше трапляються прості кухонні горщики, а в похованнях переважають чорнолощені посудини.

Є. Ф. Покровська виділяє ознаки форм та орнаменту, властиві раннім і пізнішим періодам жаботинського етапу. Проте в даному випадку для нас це не має істотного значення, оскільки основні ознаки кераміки зберігаються протягом усього періоду⁷³.

Генетично форми лошених посудин та простих кухонних горщиків пов'язані з керамікою чорноліської культури. Керівною формою серед горщиків є високі, подовжені пропорції посудин з слабо розширеним біля пояса тулубом, трохи звуженою шийкою і широким стійким дном. Орнамент звичайно має вигляд наліпного валикового джгута на плічках, прикрашеного крупним пальцевим рельєфом. Край вінець гладкий, під ним наскрізні проколи. Досить часто в поєднанні з проколами зустрічається другий наліпний валиковий джгут з пальцевим рельєфом.

Наявність двох валиків — на шийці і на плічках — в поєднанні з проколами і гладким краєм вінець — найхарактерніші ознаки для жаботинських горщиків. Горщики з пальцевим рельєфом по краю вінець порівняно рідкісні (рис. 12).

Вишуканістю форми, багатством орнаменталії відрізняється столовий лошений посуд. Для нього характерні великі корчаги з роздутим тулубом, орнаментовані по поясу і плічку широкою смугою різьбленого геометричного орнаменту, нанесеного паличкою або штампом, з наліпами або шишечками на вільних від орнаменту полях; посудини у формі круглотілих кубків, прикрашені широким поясом різьбленого геометричного орнаменту; різноманітних форм черпаки, прикрашені цим же і штамповим орнаментом, який утворює геометричні композиції, заповнені білою пастою; миски двох профілів — з високими вертикальними чи загнутими всередину або відігнутими назовні вінцями, в орнаменталії яких звичайним є косий хвилястий рельєф по краю, наліпні виступи, іноді різьба з інкрустацією.

Розвиток всіх основних типів жаботинської кераміки простежується в пам'ятках наступного етапу, синхронних раннім посульсько-донецьким. Так, в кургані біля с. Глевахи виявлено: уламки двох прямостілих горщиків з валиковим наліпом під краєм; уламки двох черпаків з високою ручкою; чорнолощену миску з відігнутим бортиком, прикрашену різьбою та наліпами; велику корчагу з шишечками-упорами на поясі та накладним візерунком з золотих блях і стрічок (рис. 13). З кургану № 35 біля с. Бобриця походять глибокий черпак, круглотілий кубок, миска з відігнутим краєм і рельєфними виступами; з кургану № 6 біля с. Берестяги — корчага типу вілланови з ручками-упорами і мілкий черпак з високою ручкою. В курганах № 406, 407, 432, 447 біля с. Журівки знайдено глибокі черпаки, посудини типу вілланови, від-

⁷³ Е. Ф. Покровская, Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин, КСИА, вып. 12, стор. 73.

криті миски з різьбленим орнаментом і прості горщики з наліпними валіками на шийці.

Цей перелік, який можна значно розширити, дає чітке уявлення про основний склад кераміки, знайденої в супроводі однакових типів зброї і кінського спорядження в похованнях середини і другої половини VI ст. до н. е., синхронних раннім посульським.

На цьому етапі ще продовжують зберігатись окремі форми жаботинського, багато орнаментованого посуду типу мисок і черпаків. Про-

Рис. 12. Форми кераміки жаботинського етапу другої половини VII — початку VI ст. до н. е.

те чітко відчувається тенденція до спрощення форм і орнаментатії. Провідними типами посуду стають глибокі черпаки з високою ручкою, найчастіше без орнаменту; біконічні корчаги, які відбивають вплив гальштатських форм типу вілланови, іноді з рельєфним орнаментом або шишечками-упорами на перегині тулуба; миски обох форм, серед котрих трапляються орнаментовані рельєфним або різьбленим візерунком (рис. 14).

Якщо в похованнях цього часу переважає столовий лощений посуд, то на поселеннях — горщики бочковидного профілю з гладким краєм вінець, нижче якого на шийці розміщений масивний валик з защипами. Наскрізні проколи звичайно йдуть по самому валику, іноді трохи вище або нижче. В невеликій кількості зустрічаються більш профільовані горщики з пальцевим рельєфом по краю, проколами або наколами. В невеликій кількості, але постійно трапляються чорнолощені

посудини: корчаги, черпаки, миски. Таким є склад кераміки на всіх відомих нам городищах та поселеннях Правобережжя, які чітко даються античною керамікою часом від середини VI до початку V ст. до н. е.: Пастирському, Шарпівському, Хотівському, Великому Канівському та ін.

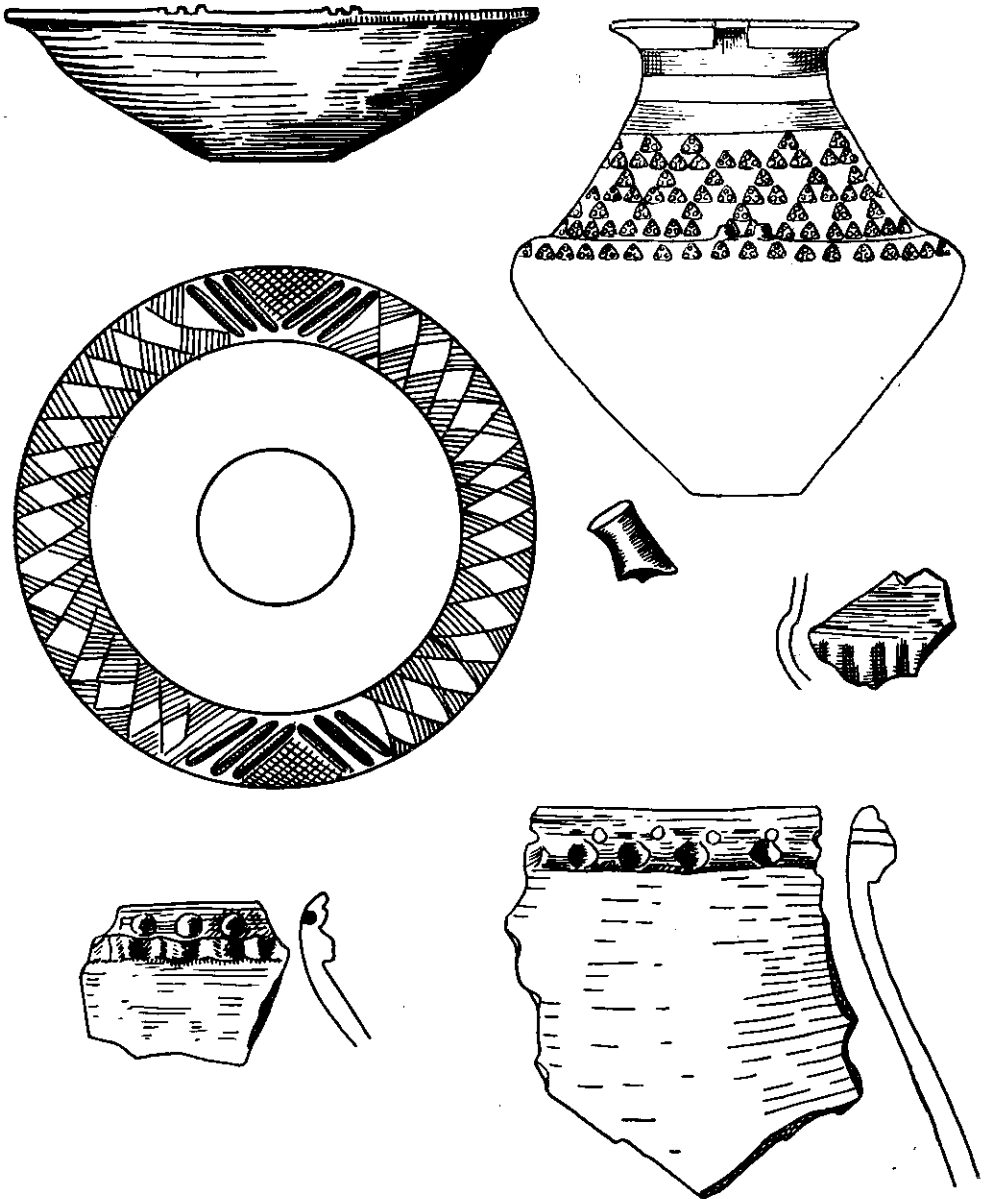

Рис. 13. Кераміка з кургану біля с. Глеваха (середина VI ст. до н. е.)

Процес зміни правобережної кераміки на цьому не закінчується. Протягом першої половини V ст. до н. е. намічається загальна тенденція до скорочення форм лощеного посуду. Залишається порівняно невелика кількість чорнолощених корчаг і глибоких кубків. В орнаментативній горщиків, як і раніше, стійко зберігається наліпний валик, але наскрізні проколи замінюються наколами та ямками.

В кінці V і на початку IV ст. до н. е. основною формою посуду на

Рис. 14. Типові форми правобережної лісостепової кераміки з поховань середини — другої половини VI ст. до н. е.

Правобережжі, поряд з мисками звичайного типу, стають прості горщики з олуком тулубом, прикрашені пальцево-нігтевим рельєфом або косими насічками по краю вінець. Інколи трапляються пальцево-нігтеві відтиски на шийці або в основі плічок — мотив, звичайний для скіфської степової кераміки.

Загальна тенденція у розвитку кераміки Правобережжя іде по шляху відживання локальних, місцевих особливостей, успадкованих від доскіфського часу, та заміни їх типами, характерними для скіфської кераміки в самому загальному і широкому її прояві. Кераміка Правобережжя безперервно змінюється, що робить її важливим матеріалом при визначенні часу пам'яток. За складом місцевої кераміки тут легко виділити поселення жаботинського етапу, пам'ятки середини—кінця VI ст. до н. е. і пізні поселення V та IV ст. до н. е.

Цій мінливості кераміки Правобережжя протистоїть стійкий та незмінний склад посуду Посульсько-Донецької групи, який зберігає одні і ті самі риси від середини VI до кінця IV ст. до н. е., а може і пізніше.

Важливо відзначити, що на жодному з етапів розвитку кераміка Правобережжя не знаходить відповідності на Лівобережжі, причому найбільша різниця припадає саме на кінець VII і все VI ст. до н. е., тобто на той час, коли слід було б чекати найбільшої схожості, якби заселення Посульсько-Донецької території здійснювалося з Правобережжя.

Винятково важливе значення має з'ясування культурно-хронологічного співвідношення комплексу кераміки Посулля—Дінця та Поворскля. Тепер для пам'яток Ворскли добре встановлено два істотних факти: 1) за своїм походженням вони пов'язані з пересуванням сюди населення з Правобережного лісостепу, яке сталося в чорноліський час; 2) в скіфський час тут існують поселення з керамікою двох різних типів — ранньоскіфською правобережною та подібною до посульсько-донецької⁷⁴.

Пам'ятки першого типу більш ранні і відносяться до кінця VII і переважно до VI ст. до н. е., другого — з'являються пізніше. І. І. Ляпушкін та Г. Т. Ковпаненко датують їх V—III ст. до н. е. За І. І. Ляпушкіним, поселень ранньої групи на Ворсклі не більше 10—15. Г. Т. Ковпаненко, яка спеціально обслідувала цей район, відзначає, що з 54 відомих тут скіфських поселень 32 відносяться до ранньої доби і зосереджені вони в районі між Полтавою та Опішнею, тоді як поселення з керамікою другої групи відомі переважно в верхній і середній течії Ворскли.

Коли б нам вдалося встановити хронологічну послідовність появи пам'яток з керамікою другого типу на Ворсклі і поширення скіфської культури з керамікою цього ж типу на Сулі—Дінці, то це, очевидно, мало б вирішальне значення для розуміння джерел походження тут скіфської культури. Для цього слід встановити одне з двох: 1) або посульсько-донецький керамічний комплекс на Ворсклі складався вже в першій половині — середині VI ст. до н. е., 2) або поява культури посульсько-донецького типу відноситься не до VI, а до початку V ст. до н. е.

Але справа в тому, що весь наявний матеріал говорить про існування великої кількості скіфських пам'яток на Сулі та Дінці вже в середині VI ст. до н. е. Керамічний комплекс посульсько-донецького типу існує тут задовго до того, як він з'явився на Ворсклі. Якийсь час протягом VI ст. до н. е. ворсклинська і посульсько-донецька підгрупи скіфської культури існують паралельно, з властивими кожній з них

⁷⁴ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 16, 173; И. И. Ляпушкин, вказ. праця, стор. 18—145.

особливостями кераміки. Але десь в V ст. до н. е. кераміка, яка була раніше панівною в інших районах Лівобережного лісостепу, проникає з півночі в басейн Ворскли і змінює тут кераміку правобережного типу.

Дійсна картина виходить зовсім іншою, прямо протилежною тій, яка уявляється І. І. Ляпушкіну.

Вирішальним в цьому питанні є порівняння керамічних комплексів пам'яток тієї чи іншої території і встановлення їх синхронності або ж різночасності.

Як зразок поселення раннього типу на Ворсклі І. І. Ляпушкін наводить досліджене ним поселення поблизу с. Пожарна Балка, яке він датує VII—VI ст. до н. е.⁷⁶ Але переконливих фактів, на підставі яких можна було б віднести цю пам'ятку до VII ст. до н. е., тут немає.

Точніше було б датувати поселення VI ст. до н. е. До цього часу відносяться знайдені тут предмети кінської вузди, бронзова шпилька, наконечники стріл. Усі вони знаходять аналогії в посульських комплексах VI ст. до н. е. Г. Т. Ковпаненко на підставі складу кераміки та типів наконечників стріл вважає, що це поселення доживає, можливо, до кінця VI ст. до н. е.⁷⁶

Отже, це поселення в значний період свого існування було одночасне городищу біля м. Люботина під Харковом з типовою керамікою посульсько-донецького або «пізньозольничого» типу. Останнє датується уламками амфор першою половиною — кінцем VI ст. до н. е.⁷⁷ (рис. 6).

Як показали нові дослідження, Більське городище виникло не раніше середини VI ст. до н. е. В ранніх зольниках кераміка правобережного типу — горщики бочковидного профілю з наліпним валиком, уламки лощених черпаків, корчаг, мисок — трапляється в супроводі амфорної кераміки середини — кінця VI та початку V ст. до н. е.⁷⁸ Такими ж типами протофазовських амфор датуються нижні шари цілого ряду городищ та поселень на Дінці, Сулі та Пслі.

Різна кераміка зустрічається в однакових за часом курганах Сули і Ворскли, але супроводжується вона однаковими речами скіфського типу.

Як встановила Г. Т. Ковпаненко, до другої половини—кінця VI ст. до н. е. відноситься ряд поховань Мачухського могильника на Ворсклі: кургани № 11, 16, 18, 19, 24, 37 та деякі інші. Датування кургану № 18 уточнює знайдене в ньому бронзове дзеркало ольвійської роботи.

До цього ж часу відноситься ряд курганів, розкопаних В. О. Городцовим (№ 1, 4, 6, 8 на полі Скоробор, № 1, 2 на полі Осняги, № 10 на Саранчевському полі⁷⁹). Кераміка ворсклинських поховань представлена глибокими черпаками, круглотілими посудинами, серед яких є орнаментовані, горщиками, прикрашеними валиковими наліпами під вінцями, — тобто формами, відомими в одночасних похованнях Правобережного лісостепу (рис. 15).

Для нас важливим є те, що кераміка Ворскли, Сули, Псла та Дінця не дає картини послідовної культурно-хронологічної зміни форм. В один і той же час, починаючи з середини VI ст. до н. е., тут є пам'ятки з різним складом кераміки, яка в одному випадку продовжує розвиток віхідних форм жаботинського етапу, в іншому — близька до степової скіфської, причому жодна з керівних форм її не може

⁷⁶ І. І. Ляпушкін, вказ. праця, стор. 123.

⁷⁶ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 10.

⁷⁷ Висловлюю сердечну подяку Б. А. Шрамку за надання можливості використати підібрані ним матеріали Люботинського городища.

⁷⁸ Матеріали розкопок Б. М. Гракова, Б. А. Шрамка. Зольники № 11, 12 Східного городища, кераміка з нижнього горизонту розкопів та ям Східного городища.

⁷⁹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зенковском уезде, Полтавской губ., в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 127—143.

розглядатися як продовження і розвиток характерних форм жаботинської кераміки.

Між пам'ятками тієї та іншої території існує культурний контакт, спостерігається взаємне проникнення форм, співпадають окремі деталі, але це не ліквідує існуючих відмінностей в основних і найбільш масових та характерних типах керамічних форм.

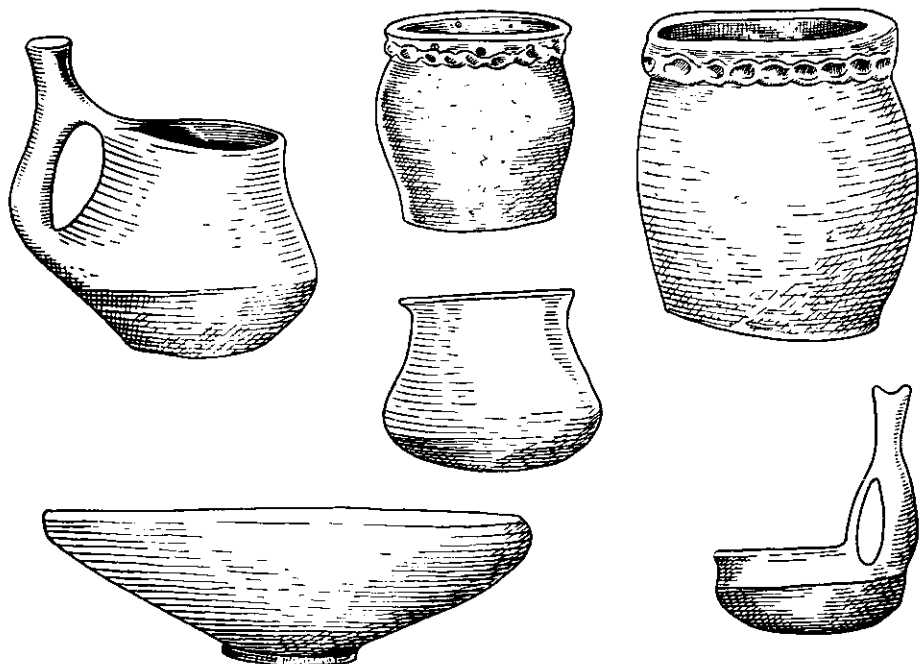

Рис. 15. Характерні форми кераміки з поховань середини — другої половини VI ст. до н. е. на Ворсклі.

Звернемося до інших категорій речей ⁸⁰.

Встановлено, що ні Правобережний лісостеп, ні Поворскля самі по собі не були центром формування культури східного типу в таких її проявах, як зброя, навіршша, предмети кінського спорядження, вироби в звіриному стилі тощо. Ці елементи проникають сюди зовні, поступово, змінюючи форми чорноліської культури, яка до того тут існувала.

Засвоєння скіфської культури келермеського типу на Правобережжі та Ворсклі починається з кінця VII — початку VI ст. до н. е., в жаботинський час. Центром, звідки йшов цей вплив, безперечно була південно-східна група пам'яток, де розвинутий скіфський комплекс існував вже з кінця VII ст. до н. е.

Вплив скіфської культури на Правобережжі та на Ворсклі значно посилюється з середини VI ст. до н. е., проте специфічні риси ранньоскіфської культури тут проявилися значно слабше, ніж на Сулі.

В жаботинський час вершництво не набуло тут такого розвитку і поширення, як в південноскіфських степах і, трохи пізніше, на Сулі. Кількість поховань з предметами кінської вузди і на Правобережжі і на Ворсклі порівняно невелика, склад вуздечного спорядження бідний.

⁸⁰ Для порівняння пам'яток матеріальної культури ми маємо такі дані: в басейні Ворскли розкопано понад 100 курганів, з яких $\frac{2}{3}$ належать до раннього часу. На Правобережжі досліджено понад 600 курганів, з яких основну масу становлять ранньоскіфські. На Сулі із загальної кількості близько 400 розкопаних курганів піддаються датуванню 110, з них 73 ($\frac{2}{3}$) датуються VI ст. до н. е.

До цього часу відносяться: пара вуздечок з кургану № 2 біля с. Жаботина, вуздечка з кургану № 524 тієї ж групи, три вуздечки з кургану № 346 та дві з кургану № 8 біля с. Орлівець. До складу вуздечок входили бронзові стременивидні та залізні вудила, кістяні та залізні псалії з трьома отворами або петлями, в тому числі — жаботинські псалії, прикрашені голівками орлів; пряжки-пронизки з бронзи та кістки, прикрашені в звіриному стилі, досить рідкісні. Більшість поховань жаботинського часу, які відносяться до початку VI ст. до н. е., зовсім не мають речей кінського спорядження.

Кількість поховань з кінською вуздою на Правобережжі трохи збільшується в середині — другій половині VI ст. до н. е., в курганах так званої Старшої Журівської групи. Проте в цей час кількість вуздечок в кургані, як правило, не перевищує однієї-двох⁸¹. На Кі-ївщині, де курганів VI ст. до н. е. досить багато, кінські вуздечки трапляються порівняно рідко.

На Ворсклі в курганах першої половини VI ст. до н. е. вуздечки зовсім не були знайдені. В курганах середини — другої половини VI ст. трапляються рештки не більш як однієї вуздечки, що відповідає традиціям Правобережжя.

Серед предметів кінського спорядження на Сулі велике місце займають вироби з кістки, оформлені в класичних формах ранньоскіфського звіриного стилю. Загальна кількість кістяних псаліїв досягає тут 120 пар, тоді як на Правобережжі їх виявлено не більше 30. На Кі-ївщині кістяні псалії представлені буквально одиницями.

Ця ж кількісна різниця щодо пам'яток різних груп простежується і в інших серіях предметів, оформлених в ранньоскіфському звіриному стилі.

Металеві навершя в пам'ятках жаботинського етапу зовсім не виявлені. Проникнення їх в область Правобережжя відноситься приблизно до того ж часу, що і на Посулля. Але кількісне співвідношення їх там і тут різне. На Правобережжі відомо всього три знахідки наверш в курганах середини — другої половини VI ст. до н. е.⁸² Пізніше вони тут невідомі. На Сулі ж ці вироби були знайдені в 12 ранніх і трьох пізніших комплексах, загальна кількість їх — 35 екземплярів.

Бойові сокири, добре представлені в пам'ятках південноскіфської групи VII—VI ст. до н. е., в пам'ятках жаботинського етапу також не відомі. Вони поширюються тут в той же час, що й на Сулі, проте в меншій концентрації.

Всі ці дані явно суперечать припущенню про можливе походження посульсько-донецької скіфської культури від правобережно-ворсклинської. В останньому випадку залишається не зрозумілим питання, яким чином прийшло населення могло принести в достатній кількості елементи культури, яких немає або майже немає на території гаданої його прабатьківщини в період, що безпосередньо передував переселенню, і які в значно меншій мірі виявлено на цій території в пам'ятках, одночасових посульським.

Подивимось, з другого боку, яке поширення на Лівобережжі набули ті форми матеріальної культури, котрі є найспецифічнішими для ранніх пам'яток Правобережжя.

⁸¹ В курганах № 203, 210 біля с. Макиївки, № 406, 407 біля с. Журівки, № 6 біля с. Берестяги знайдено по одній вуздечці, в кургані № 38 біля Гуляй-Города — дві, в кургані № 38 тієї ж групи — три. Див. Н. Е. Бранденбург, Журнал раскопок, СПб., 1908, стор. 127, 129; ИАК, вып. 14, СПб., 1905, стор. 29—35; Смела, III. СПб., 1901, стор. 100; Смела, I, стор. 100, 106.

⁸² Два екземпляри походять з кургану № 407 біля с. Журівки (ИАК, вып. 14, стор. 32—35), чотири — з кургану біля с. Матусів (В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 109, 110), два — з кургану біля с. Васильків (Каталог выставки XI АС, К., 1899, стор. 66).

Як відомо, однією з найзвичайніших знахідок в похованнях VI ст. до н. е. тут є бронзові, інколи золоті сережки з круглими цвяхоподібними голівками. Вони походять з курганів № 407, 447 біля с. Журівки, № 100 біля с. Синявки, курганів біля сіл Глеваха, Трипілля, Бобрися, Мошни, Букрин, Грищенці, Козаровичі, Курилівка на Київщині. Велика серія аналогічних знахідок виявлена в пам'ятках Західного Поділля (кургани біля сіл Братишів, Городниця, Раків Кут, Івахнівці та ін.). Відомі вони і в пам'ятках висоцької культури. Дещо видозмінені їх форми зустрічаються в культурах раннього залізного віку Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини, де вони розглядаються як результат проникнення сюди скіфського впливу.

В цілому цей тип прикрас може бути визначений як західно-лісостеповий. Прототипом його форми, найімовірніше, могли бути відомі в чорноліській час сережки у вигляді злегка опуклого щитка зі спірално згорнутої дротинки з петлею, загнутою у вигляді гачка.

Цвяховидні сережки правобережного типу відомі на Ворсклі, де вони були знайдені в курганах біля с. Мачухи та в підйомному матеріалі біля с. Лихачівки.

Подібні сережки знайдені і на Дінці — в кургані біля с. Люботин та в курганах № 4, 5 біля с. Черемушни. Цей тип прикрас проникає сюди, очевидно, з басейну Ворскли.

Для посульських курганів цвяховидні сережки виявилися не характерною річчю — відома лише єдина згадка про знаходження подібних сережок в кургані № 54 біля с. Ярмолинці.

У VI і на початку V ст. до н. е. на Правобережжі були поширені бронзові шпильки у вигляді двох стрижнів, з'єднаних загнутою всередину дужкою. Такі шпильки походять з курганів біля сс. Макіївка, Вороб'ївка, Пекарі, з околиць Черкас, з поселень Княжа Гора та Ісковщина⁸³.

На Ворсклі така шпилька була знайдена в зольнику XII Західного Більського городища. В пам'ятках Посульсько-Донецького лісостепу подібні шпильки поки що невідомі.

Таке обмежене проникнення специфічно правобережних форм ранньоскіфського часу залишається мало зрозумілим при спробі пояснити походження скіфської культури на Сулі та Дінці з області Правобережжя.

Все вищесказане рішуче суперечить припущенню про походження скіфської культури Дінця, Псла, Сули та Сейму в результаті розселення людності з Правобережного лісостепу. Не менше необгрунтованою є й гіпотеза про «ворсклинський плацдарм», звідки протягом кількох десятиріч уся територія Лівобережного лісостепу була заселена племенами — носіями скіфської культури, причому культури іншого аспекту ніж та, яка існувала тут раніше, в тому числі і на самій Ворсклі.

Починаючи з VI ст. до н. е. Правобережно-Ворсклинська та Посульсько-Донецька групи протистояли одна одній як два різних культурно-етнічних масиви Середньодніпровського лісостепу. Їх зближує усе те, що є загальноскіфським і походить від спільного для них південноскіфського джерела, і розділяє усе те, що походить тут від місцевої традиції чорноліської культури та жаботинського етапу.

Ці два сусідніх народи не могли не перебувати у різного роду взаємовідносинах — воєнних, родинних, торгових, і це наклало певний відбиток на склад їх культур. Областю найбільшого контакту цих на-

⁸³ Е. Ф. Покровська, Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполи, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 150; А. И. Тереножкин, Археологические исследования близ Смелы, КСИИ, вып. 3, К., 1954, табл. II, 9. Більшість таких шпильок зберігається в Київському історичному музеї.

родів безсумнівно був басейн Ворскли і найближча, суміжна з нею територія Сіверського Дінця.

Безперечним є також і те, що в V—IV ст. до н. е. культура Ворскли втратила свої специфічні риси, злившись з культурою решти території Лівобережжя. Очевидно, ця племінна група була поглинута і асимільована середовищем, що її оточувало.

* * *

В світлі питання, яке нас цікавить, важливо порівняти дані археології з висновками мовознавців, які досліджували гідроніми Лівобережної частини полісся та лісостепу.

В. Н. Топоров і О. Н. Трубаčov⁸⁴ виділили групи гідронімів, які вони вважають можливим інтерпретувати як древньоволзько-фінські або древньомордовські. До таких належать етноніми Ворскла, Воргол, Ворожба, Ворсклиця. Ця група, на думку авторів, є ніби органічним продовженням волзько-фінської гідроніміки Донського басейну.

Самі автори знаходяться в деякому здивуванні перед зробленими ними спостереженнями. Воно викликане не стільки суттю аналізу вказаних гідронімів, скільки загальноісторичними міркуваннями, оскільки відомостей про наявність тут волзько-фінського, древньомордовського населення в історично простежуваний період немає. «Якщо наше припущення,— пишуть вони,— про древньомордовське походження цих назв підтвердиться, то можна буде зробити висновок, який відноситься до історичного і лінгвістичного плану. По-перше, можна було б говорити про південно-західний древньомордовський клин, в зв'язку з чим набувають великої реальності міркування відносно древніх контактів фінномовних племен, зокрема з слов'янами»⁸⁵.

Володіючи безцінними даними мови, мовознавці значно обмежені в можливостях встановлення хронології визначених ними явищ. Дійсно, історія та археологія суперечать існуванню на Лівобережжі волзько-фінського елемента починаючи з часу появи тут скіфів. Скіфська культура, а пізніше культура полів поховань зарубинецького і черняхівського типів та пам'ятки волинцівські, салтівські, киеворуські ніяк не відповідають уявленню про племена волзько-фінської групи.

Проте наявність елементів їх культури в доскіфській час тут цілком реальна. Вони можуть бути пов'язані з проникненням сюди племен ямково-гребінцевого неоліту і пізніше, протягом II — початку I тисячоліть до н. е. — в культурному розвитку племен мар'янівського, малобудківського та бондарихінського типів. Випадково це чи не випадково, але надзвичайно близькі паралелі бондарихінській кераміці є на території древньомордовських племен: на Цні в Рязанській області⁸⁶ та біля с. Қаргашино в Мордовській АРСР⁸⁷ (рис. 16).

Одним з твердо встановлених в мовознавстві є положення про наявність сильних і тривалих контактів, які існували між древньофінськими та іранськими мовами. Воно знаходить своє конкретне розкриття в добре встановленому археологією факті тісного контакту волзько-фінських племен лісової смуги Середньої Росії з більш південними племенами зрубної, а пізніше — савромато-сарматської культур.

Іншим положенням мовознавства є встановлення наявності тісних ірано-слов'янських зв'язків, з одного боку, і надзвичайна слабкість

⁸⁴ В. Н. Топоров, О. Н. Трубаčov, вказ. праця, стор. 229 і далі.

⁸⁵ Там же, стор. 242.

⁸⁶ Т. Б. Попова, Епоха бронзи на Тамбовщині, СА, М., 1961, № 3, стор. 151.

⁸⁷ А. Е. Алихова, Некоторые древние городища Мордовской АССР, сб. «Из древней и средневековой истории мордовского народа», Саранск, 1959, стор. 98—116.

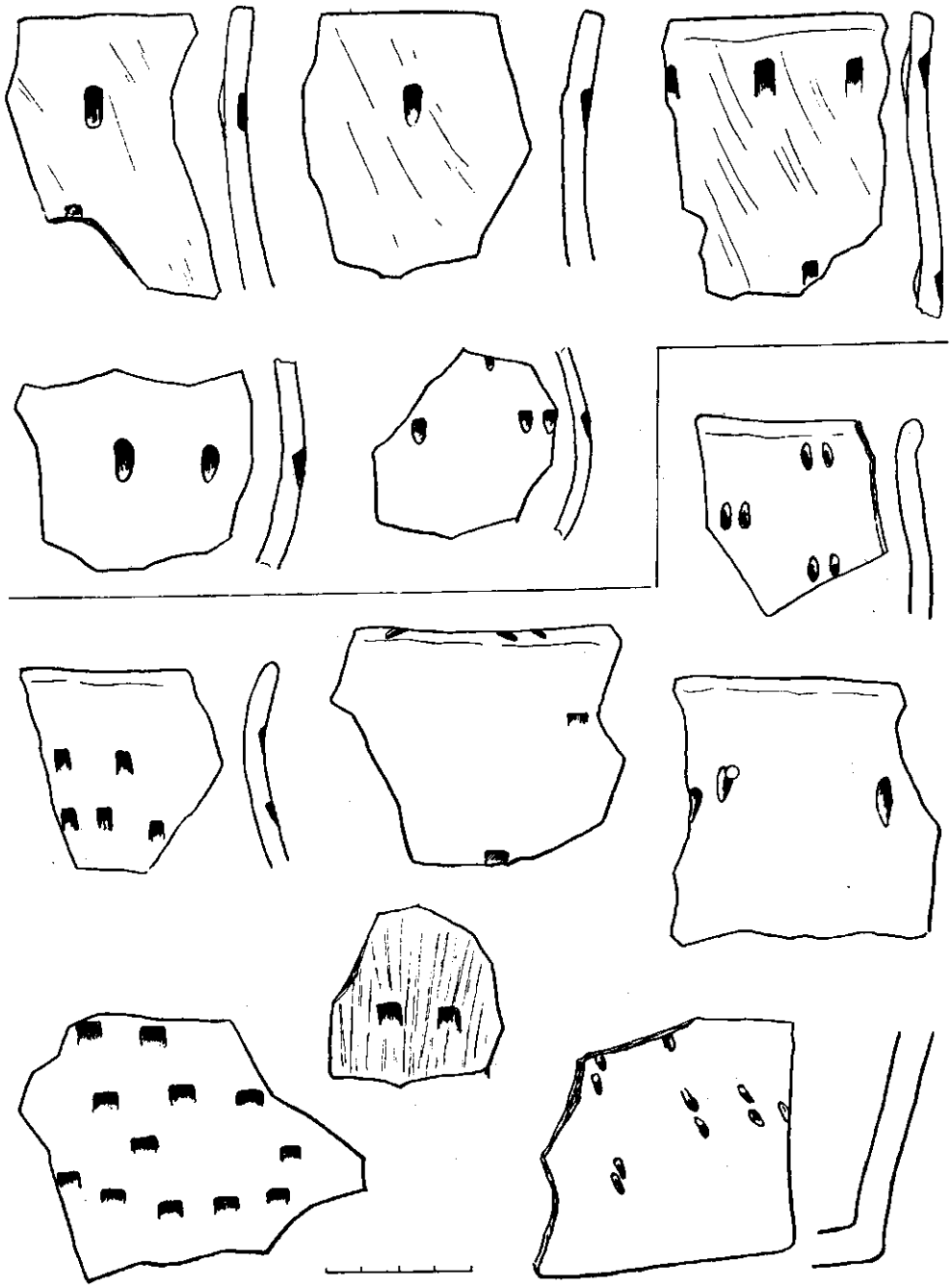

Рис. 16. Кераміка з поселень пізньої бронзи на р. Цні та поблизу с. Каргашино, Мордовської АРСР.

ірано-балтійських контактів,— з другого. Це дало підставу припустити, що іранці та балтійці колись були розділені між собою слов'янськими племенами. Таке припущення лягло в основу гіпотези О. І. Тереножкина про етнічну інтерпретацію племен Правобережного лісостепу, які межували з ірано-скіфським світом на півдні та балтійськими племенами на північ від Прип'яті⁸⁸.

У своїй праці В. Н. Топоров та О. Н. Трубаčov як одне з основних завдань поставили визначення північної межі іранського елемента і прийшли до надзвичайно цікавого спостереження. Виявилося, що в області Лівобережжя ця межа проходить по Сейму і Десні. Спостереження, зроблені раніше М. Фасмером відносно поширення на Лівобережжі іранських назв, вказаним дослідникам вдалося істотно доповнити рядом нових даних. «Вже тепер,— пишуть вони,— список Фасмера можна збільшити вдвічі (Свепа, Сейм, Тускорь, Нехтарь, Хоропуть, можливо Хорти-Слава, Овсорин, Есмань, Апажа, Осмонь). Крім того, привертає увагу той факт, що саме в цьому районі особливо великим є процент річкових назв, які не піддаються скільки-небудь переконливій етимології з слов'янської або балтійської точок зору. Тому щодо них доцільно поставити питання про можливу їх етимологізацію з іранської точки зору»⁸⁹. Автори відзначають тривалість перебування тут іраномовного елемента і велику його давність.

Підтвердивши наявність в басейні Сейму волзько-фінської гідронімії, автори одночасно зробили важливе спостереження, що з півночі до межі Сейму доходить балтійська гідроніміка, центром котрої на Лівобережжі був басейн Сожі⁹⁰, який археологічно відповідає зоні поширення милоградської культури⁹¹.

Вказавши, що балтійська гідронімія досягає нижньої течії Десни від впадіння в неї Сейму до гирла, автори відзначають при цьому, що тут балтійські імена все ж є спорадичними, їх тут меншість, що і відрізняє цей район від Лівобережної Прип'яті, де балтійська гідронімія переважає⁹².

Як відомо, мовознавці досі заперечували можливість безпосередніх балто-іранських контактів. Автори вважають, що «одним з найістотніших результатів цієї праці є встановлення безпосередніх балто-іранських мовних об'єктів, які мали місце на території басейна Сейму, де наявність іранців ніхто не заперечує»⁹³.

Автори спеціально підкреслюють, що контакт цей здійснювався на дуже обмеженій території і що аналіз мовних даних свідчить про тривалість перебування на ній іранського та балтійського елементів.

Ми не маємо можливості критично оцінити правильність побудов та аргументацій авторів. Проте зроблені ними висновки, якщо вони прийняті мовознавцями, набувають для нас виключного інтересу. Північна межа іранського мовного елемента в цьому випадку цілком співпадає з північними межами поширення скіфської лівобережної культури посульсько-донецького типу і областю її контактів з юхнівськими, милоградськими та верхньодніпровськими племенами лівобережної частини Верхнього Подніпров'я⁹⁴.

Як відомо, зрубна культура, з якою може бути пов'язаний іран-

⁸⁸ А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье, стор. 228 і далі.

⁸⁹ В. Н. Топоров, О. Н. Трубаčov, вказ. праця, стор. 230.

⁹⁰ Там же, стор. 233.

⁹¹ Древности железного века в междуречье Десны и Днепра, Археология СССР, Свод археологических источников, вып. Д 1—12, М., 1962.

⁹² В. Н. Топоров, О. Н. Трубаčov, вказ. праця, стор. 232.

⁹³ Там же, стор. 231.

⁹⁴ Древности железного века в междуречье Десны и Днепра, Археология СССР, Свод археологических источников, вып. Д 1—12.

ський елемент, сюди майже не проникала. Немає тут і скільки-небудь помітного сарматського елемента. Починаючи з рубежу нашої ери тут поширюється культура зарубинецького типу⁹⁵, яка асимілює інші культури раннього залізного віку.

Таким чином, єдиною можливістю для глибокого та тривалого проникнення іраномовного елемента вглиб Лівобережного лісостепу залишається культура скифського типу, яка існувала на цій території з VI по III—II ст. до н. е.⁹⁶

Це був народ, який з'явився тут незабаром після закінчення скифських передньоазіатських походів і приніс з собою в готовій формі скифську культуру того аспекту, яка в попередні часи існувала у південноскифських степових племен. Поряд з сильно розвинутим вершництвом і великим значенням скотарства в господарському житті посульсько-донецьких племен важливою галуззю було землеробство. За рівнем розвитку продуктивних сил, характером ремесла вони знаходилися на тому ж ступені розвитку, що й інші племена скифської культури в Північному Причорномор'ї.

Особливості шляхів генезису та проникнення культури, своєрідність її в ранньоскифський час, а також відмінності в гідронімії правобережної та лівобережної частин Подніпров'я вказують на те, що народ цей належав до іншої етнічної групи, ніж племена, які споконвіку жили в Правобережному лісостепу.

Факт глибокого проникнення в Лівобережний лісостеп древньоіранських гідронімів та співпадання їх меж з межами поширення тут скифської культури підтверджують зроблені на археологічному матеріалі висновки про приналежність цих племен до скифської, іраномовної групи стародавнього населення.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ ПЛЕМЕН СКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПОСУЛЬСКО-ДОНЕЦКОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Резюме

За последние годы наметились определенные сдвиги в изучении этно-культурной карты племен, обитавших на юге Европейской части СССР в период раннего железного века.

Одним из наименее ясных остается вопрос об этнической принадлежности большой группы племен скифской культуры, обитавших в лесостепном днепровском Левобережье в бассейнах рек Сулы, Псла, Сейма, Северского Донца. Распространение скифской культуры на этой территории связано с проникновением сюда новых групп населения в первой половине — середине VI в. до н. э.

Для решения вопроса об этнической принадлежности этого населения решающее значение имеет вопрос, с какой группой населения скифской культуры конца VII — первой половины VI вв. до н. э. оно может быть связано по своему происхождению.

Население это могло придти либо из лесостепного Правобережья, либо из пределов степной полосы, из того общего центра, с которым связано распространение скифской культуры в Северном Причерно-

⁹⁵ П. Н. Третьяков, Локальные группы Верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура, СА, 1960, № 1, стор. 36 і далі.

⁹⁶ В цій праці ми не торкаємося дискусійної теми про можливу ідентифікацію племен Посульсько-Донецького лісостепу з племенами, названими Геродотом.

морье. В каждом из этих случаев решение вопроса об этнической принадлежности рассматриваемой нами группы будет различно.

Сравнительное рассмотрение основного комплекса ранних предметов материальной культуры из курганов Посулья и керамики из погребений и поселений Сулы и Донца с памятниками двух указанных территорий свидетельствует о тесной связи их с кругом южноскифских памятников конца VII — начала VI вв. до н. э. и противоречит версии о возможности расселения здесь населения из области Правобережья и Ворсклы. В свете рассматриваемого вопроса определенный интерес приобретает заключение лингвистов о распространении в Левобережной лесостепи древних иранских гидронимов вплоть до бассейна Сейма и о существовании здесь древних и долговременных балто-иранских языковых контактов. Реальная историческая возможность непосредственного соприкосновения этих двух групп населения могла существовать только в скифское время.

Глубокое проникновение в Левобережную лесостепь древнеиранской гидронимии и совпадение ее границ с пределами распространения здесь скифской культуры подтверждают сделанные на археологических материалах выводы о принадлежности этих племен к скифской ираноязычной группе древнего населения.
